

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2017, 21 (1): 577-638

Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi

*The Dialectic Relation Between Jâhiliyyâ Arabic Hâjj Rituals
and the Qur'ânic Rituals*

Emrah Dindi

Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı.

Assistant. Prof., Sinop University, Faculty of Theology,
Department of Qur'anic Exegesis.

Sinop /Turkey

emrah_dindi@hotmail.com

ORCID ID orcid.org/0000-0002-6664-7590

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24 Nisan / April 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 01 Haziran/June 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 21

Sayı – Issue: 1

Sayfa / Pages: 577-638

DOI: doi.org/10.18505/cuid.307993

Atıf/Cite as: Dindi, Emrah. "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi - The Dialectic Relation Between Jâhiliyyâ Arabic Hâjj Rituals and the Qur'ânic Rituals". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal* 21, no. 1 (June 2017): 577-638. doi: 10.18505/cuid.307993.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Cāhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi

Öz: Bu makalede, Kur'an'daki hac menâsikinın nass-olgu, vahiy-vakıa diyalektiği içinde okunması ve bu menâsikin İslâm öncesi cāhiliye Arap ve antropolojik temellerinin ortaya konulması suretiyle, Kur'an'ı, kendi döneminin dinamik kültürü içinde anlama metodolojisine katkı sunulması hedeflenmiştir. Kur'an'a yansımış olan Hac tasavvur ve teâmüllerinin ibdâ' ve îcât mahiyetinde sil baştan hususlar olup-olmadığı problemi burada irdelenmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde tenzihatçı ve takdisatçı, bir o kadar apolojik bir edayla İslâm âlimlerinin büyük bir çoğunluğu tarafından metafizik temellere yani Hz. İbrahim ve Hz. Âdem'e oradan da Tanrısal Ruh'a (Cebrâîl) ircâ' edilen (dayandırılan) hac menâsikinın bu ircâ'sının, vakıaya mutabık ve muvafık olup-olmadığı da tartışılmıştır. Klasik kaynaklardan Cāhiliye'ye ilişkin verileri elde etme, bu verilerin analizlerini yaparak bir senteze varma şeklinde takip edilen yöntem neticesinde, Kur'an'ın hac menâsikinın, şirk unsurlarından ayıklanmış ve tevhitle mayalanmış, İslâm öncesi Hicaz bölgesi Arap ve diğer kadîm toplumların ilah evleri ritüellerinin bir devamı niteliğinde olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cāhiliye, Hac, Umre, Ritüeller, Kur'an, Vahiy-Vakıa.

The Dialectic Relation Between Jāhiliyyā Arabic Ḥajj Rituals and the Qur'ānic Rituals

Abstract: In this article, the purpose is to contribute to the methodology in understanding the Qur'ān within its dynamic culture in its period by interpreting the ḥajj ritual in the Qur'ān with its being divine text-phenomenon and revelation-reality dialectics and by introducing pre-Islamic jāhiliyyā Arab and anthropological foundations of these rituals. The issue of whether the ḥajj imagination and customs mentioned in the Qur'ān are "initial" and "invention", which are re-organized from the initial stage, is investigated in this study. Similarly, the issue of whether the ḥajj is based on metaphysical bases i.e. to Abraham and Adam, and then, to Holy Spirit (the Angel Gabriel) by the majority of Islamic scholars in a purifying and glorifying, and apologetic manner being in agreement with the reality or not is also examined in the study. As a result of the method in which the data collection is made from classical

sources on jāhiliyyā, and the analyses of these data are made to reach a synthesis, it is understood that the concept of ḥajj in the Qur'ān is purified from polytheist elements and merged with the unity of God, and to be a continuation of the rituals of the houses of God, pre-Islamic Arabs and other ancient civilizations in the Hejaz Region.

Keywords: Jāhiliyyā, Ḥajj, Umrah, Rituals, Qur'ān, Revelation-Reality.

SUMMARY

It is inevitable that serious problems will emerge in understanding the Qur'ān in an accurate manner without understanding the religious imaginations, apprehensions, and the rituals, customs and traditions of the Arabs in Jāhiliyyā period. In actual fact, as it is mentioned in the Qur'ān with the terms "An Arabic Qur'ān", "An Arabic judgment", "An Arabic language", Allah addressed the Arabs in their language and cultural structures by considering their imaginations and traditions in seventh century around the Hijaz area. For this reason, it is an undeniable fact that, to discover and reveal the divine desire, the act of reading and understanding the Qur'ān by sitting around a table as a text limited between two covers of a book after abstracting it from the socio-culture reality in which it was revealed will not yield any good.

In this respect, in this study, we tried to read and understand the Ḥajj and Umrah worships, which are among the most primary principles of Islam like the *salāt* and *fasting*, and which include *talbiya*, *ihrām*, *Arafāt*, *Muzdalifah* and *Mina waqfahs*, stoning the devil, greeting the *Hajar al-Aswad (istilām)*, *tawāf*, *sa'y*, blessing with the water *zam-zam*, *hedy* sacrifice, *halq* and *taqsir* (cutting and shortening the hair) mentioned in the Qur'ān, in the context of the historical scene in which the revelations were born and spread with respect to the religious imaginations, apprehensions, customs and traditions of the Arabs in the Second Period of Jāhiliyyā, which lasted for two centuries and which was close to the Islamic period. No matter the majority of the Islamic scholars associated the Ḥajj worship with metaphysical basics, with Ismael, Abraham, and even with Adam and Gabriel, and claimed that this worship was inherited from them in the name of glorifying Mohammad (pbuh) and his Ummah with a blessing and apologetic language; here, we have discussed the problem of whether the

Ḥajj/Umrah worships really originated from the revelations or were a cultural heritage from the Samis, Hebrews or Arabs. We have tried to investigate, examine and determine whether these rituals were known by the Arabs in Jāhiliyyā period or by more ancient communities, and whether they were included among the religious-social customs and traditions of these ancient societies.

It must also be mentioned that we have not yet observed any individual studies investigating the Ḥajj ritual of the Arabs in Jāhiliyyā Period. However, this topic has been mentioned in ancient scriptures and also in books, articles and symposiums under the title “*Worships in Jāhiliyyā*” in our present day. But in these studies, and works, although sometimes it has been referred to the Ḥajj and Umrah worships of Quraysh during Jāhiliyyā Period, it is extremely difficult to say that there is in-depth an analytical, worthy study mentioning here in the context of revelation-reality, text-case relationship. In this respect, this paper has dealt with the Ḥajj imaginations and practices of the Arabs in Hejaz Area in the Jāhiliyyā Period, which is adjacent to the Islamic Period and collected the narrations about these topics, and examined the rituals of the Qurʾān in detail within the dialectics of revelation-reality, text-case and address-addressee bases in a simultaneous manner, and within the historical and cultural context, we believe that it has a unique value and will fill in the gaps in this field in the literature.

As a result of the study in which we investigated whether the Ḥajj ritual mentioned in the Qurʾān was a ritual that emerged with Islam as an innovation or invention or whether referring everything mentioned in the Qurʾān and which existed in the Jāhiliyyā Period to Abraham, Ishmael and even to Adam was a result of well-known Arabian tradition or whether it was really a product of “*mutābakātun liʾl-wāqi*” i.e. Arabian factivity that agreed and fit with the Arabian Phenomenon, the following conclusions have been made.

It has been determined that Ḥajj and Umrah rituals are not among the topics that were invented as an innovation by the Qurʾān, or in a broader sense, by Islām as it is presumed; and these rituals were among the symbols respected and glorified by the Quraysh and the majority of the Arabs in Jāhiliyyā Period. Meanwhile, it has also been revealed in this study that the Qurʾān was not embodied in a void and did not address void spaces, but it was embodied around

the imaginations and apprehensions of the Arabs in those times, and as the interpreters mention, Allah addressed them in a nice and pleasant manner i.e. with “*bimā ‘arafūhu ve bimā ehsenūhu*” specifically in Ḥajj and Umrah. Again, in this study, it has also been determined that referring everything reflected in the Qurʾān and in our culture to Abraham and Ishmael was a product of an apologetic understanding that emerged in the form of glorifying, blessing and honoring Islam and purifying it from Jāhiliyyā; and in actual fact, these rituals were inherited from the customs and traditions of Pre-Islamic period Samis (Hebrew, Arab) and were included in the Qurʾān, which is interpreted as a result of the Qurʾān being revealed “*mutābakātun li’l-wāqī*” i.e. in a way that is in agreement with the reality, in other words, these rituals were in agreement with the Arab factivity and reality in seventh century.

In brief, in this study, it has been determined that the rituals some of which are referred by the Qurʾān, such as addressing God in a high voice (*talbiya*), wearing sinless clothes specific to the sanctuaries (*ihrām*), cults and rituals in mountains like Arafat, Muzdelifah, Mina (*waqfah*), stone the devil (*ramy al-cimār*), greeting the holy stone Hajar al-Aswad (*istilām*), turning around the cubic house of god (*tawāf*), walking between the holy Safa and Merve rocks (*sa’y*), blessing the water of the house of god (*zam-zam*) and being blessed with it (*tabarruk*), sacrifices for the house of god (*hady*) and cutting and shortening the hair (*halq and taqsir*), which are performed in Ḥajj period and also in some other times in the Islamic world today, were not unknown the Arabs in the Jāhiliyyā Period; in other words, these rituals were not “invented” as an innovation and were blessed by the Qurʾān, and the roots of these rituals existed in the practices of the Quraysh in the Jāhiliyyā Period, they even dated back to more ancient societies like the Hebrews. For this reason, it has been concluded that -except for those that were excluded because of their conflicting status with the *Tawhid Belief* and primary principles of Islam and its purpose- the practices, beliefs and worships brought by the Prophet (pbuh) and depicted by the Qurʾān in some verses together with corrections, changes and transformations were in agreement with the customs and traditions of the Arabs in Jāhiliyyā Period that were meant to make people move closer to Allah; and Allah addressed them with the things that were known, understood, experienced and practiced by them.

GİRİŞ

Cāhiliye Arapların dinî tasavvurları, tahayyülleri ve aynı zamanda ritüelleri, âdât ve tekâlitleri anlaşılmadan bu topluma hitaben inmiş olan Kur'an'ın doğru anlaşılmasında ciddi sorunların ortaya çıkacağı kaçınılmazdır. Şöyle ki Kur'an'da da "Arabî bir Kur'an", "Arabî bir hüküm", "Arabî bir lisân"¹ terkipleriyle ifade edildiği üzere Allah Teâlâ, yedinci yüzyıl Hicaz bölgesi Arapların tasavvur ve tekâlitlerini esas alarak onların dil ve kültür kalıplarında onlara hitap etmiştir. Bu nedenle Kur'an'ı içinde vücut bulduğu bu sosyo-kültürel gerçeklikten soyutlayarak, kasd-ı ilahiyi istinbât ve istihrâç etmede, iki kapak arasına sıkışmış bir metin olarak masa başında gerçekleştirilecek her tür okuma ve anlama eyleminin ne kadar gayret edersek edelim hiç şüphesiz sadra şifa vermeyeceği bir gerçekliktir.

O bakımdan biz bu çalışmamızda Kur'an'ın, telbiye, ihram, Arafat, Müzdelife ve Mina vakfeleri, şeytan taşlama, Hacer-i Esved'i istilâm, tavaf, sa'y, zemzem suyu ile teberra, hedy kurbanı, halk ve taksiri içine alan, namaz ve oruç gibi, Kur'an'ı-Kerim'in en temel ibadetleri arasında yer alan Hac ve Umre ibadetini, vahyin doğup büyüdüğü tarih sahnesinde ikinci cāhiliye dönemi² (İslâm'a yakın son iki yüz yıl) Arapların dinî tahayyül, tasavvur, âdât ve tekâlit havzasında okumaya ve anlamaya çalışacağız. Her ne kadar Hz. Muhammed'i ve onun ümmetini tazîz ve tebcîl adına takdisatçı ve tenzihatçı ve bir okadar da apolojik bir dil ile İslâm âlimlerinin büyük bir çoğunluğu tarafından, hac menâsiki metafizik temellere yani, Hz. İsmail'e, İbrahim'e hatta Adem'e oradan da Cebrâil'e ircâ' edilse de ve bunlardan tevarüs eden bir ibadet olduğu hipotezi ileri sürülse de biz, burada Hac/Umre menâsikinin gerçekten vahiy orijinli mi yoksa Sami, İbrani ve Arap kültür mirası mı olduğu problemini tartışacağız, bu ritüellerin cāhiliye Arapları yahut daha kadîm toplumlarca maruf olup olmadığını, onların dinî-içtimaî âdât ve tekâlitleri arasında yer alıp almadığı sorununu irdelemeye, tayin ve tespit etmeye çalışacağız.

¹ Bu makalede klasik kaynaklar, bilgiye erişim kolaylığı sağlamasından dolayı Mektebetu's-Şâmile 3.64 sürümünden verilmiştir. en-Nahl 16/103; eş-Şuarâ 26/195; Yûsuf, 12/2; er-Ra'd 13/37; Tâhâ 20/113; ez-Zümer 39/28; el-Fussilet 41/3; eş-Şûrâ 42/7; ez-Zuhruf 43/3; el-Ahkâf 46/12.

² Cāhiliye kavramının Kur'an'da İslam öncesi dönemi, bu dönemin inanç, tutum ve tavırlarını ifade ettiği hususunda bkz. Yakup Bıykoğlu, "Kur'an'da Cāhiliye Kavramı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 36 (2012): 238-239.

Şunu da ifade etmek gerekir ki câhiliye Arapların hac ritüelleriyle ilgili müstakil bir çalışmaya rastlamış değiliz. Bununla beraber, gerek kadim kaynaklarda gerekse de çağımız kitap, makale ve sempozyum çalışmalarında câhiliyede ibadetler başlığı altında bu konuya yer yer temas edilmiştir. Nevar ki bu tür çalışmalarda Kureyş'in câhiliyedeki Hac ve Umre ibadetlerine zaman zaman atıf yapılmış olsa da vahiy-vakıa, nass-olgu ilişkisi bağlamında derinlemesine kayda değer analitik bir araştırma yapıldığını söylemek oldukça zordur. O bakımdan bu makale, İslâm'a bitişik câhiliye dönemi Hicaz bölgesi Arapların Hac tasavvur ve teamüllerini etraflıca ele almak, bunlara ilişkin rivayetleri toplamış olmak ve Kur'an'ın bu ritüellerini vücut bulduğu tarih ve kültür havzasında vahiy-vakıa, nass-olgu, hitap-muhatap diyalektiği içinde eş zamanlı okumakla özgün bir değere sahip olduğu ve bu alanda bir boşluğu dolduracağı, kanaatindeyiz. Araştırmanın neticesinde Kur'an'da ve genelde de İslâm'da yer alan Hac menâsikinin ibdâ' ve icât mahiyetinde İslâm'la ortaya çıkan ritüeller olup-olmadığı, geleneğimizde câhiliyede var olup da Kur'an'a yansımış her şeyi Hz. İbrahim ve İsmail'e hatta Adem'e ircâ' etmenin, malum Arap ananesinin bir ürünü mü yoksa gerçekten vahyin (Kur'an'ın) "mutabakâtun li'l-vâki" yani Arap olgusallığına, Arap vakıasına mutabık ve muvafık hükümler bina etmesinin bir mahsülü mü olduğu sorununun, bu konu çerçevesinde aydınlığa kavuşacağını ümit etmekteyiz.

1. İLAH EVLERİ (KÂBELER) VE MEKÂNLARI

Hac (ilah evlerini ziyaret), câhiliye döneminde ilahların belli mekânlarda sürekli yahut muvakkat istikrar kıldıklarına, dolayısıyla kulların bu evleri ziyaret etmeleri gerektiğine³ dair antropolojik temelli inançlara dayanan kadim bir ritüeldir. Câhiliye Arapları ağaç, kaya, dağ, rüzgâr, yağmur ve yıldızlar gibi tabiat unsurlarında mündemiç bulunan gizli, ruhî güçlerin varlığına inanmaktaydılar. Yani Arapların animizm, hayvan, taş, ağaç ve dağ gibi bazı objeleri kutsallaştırma/fetişizm itikatları mevcut idi. Onlar, Ebû Kubeys dağının baş ağrısını iyileştirdiğine ve hurma ağacının ruh (hayat) taşıdığına inanmaktaydılar. Hatta ilahların bu tabiat unsurlarına hulul ettiğine yönelik inançlara

³ Sâlih Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm ve'l-bi'setu'n-nebeviyye* (Beyrut: Şirketu'l-Matbû'âti li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2003), 243.

sahiptiler.⁴ Taşları, kayaları, ağaçları, mağaraları ve su pınarlarını özellikle siyah ve beyaz taşları, ağaçlardan da hurma ağacını kutsamaktaydılar.⁵ Cāhiliye Arapların bazı ağaçları kutsalmaları, her sene ziyaret edip kurbanlar ve hediyeler sunmalarının da⁶ ilahların verimli mekânlar ve pınarların yanbaşında biten ağaçların yanında olduğu inancından mülhem olabilir. Mukaddes bölgelerin en yaygınlarından birinin kuyu etrafları olması, hayat ve medeniyetin onların etrafında ortaya çıkmasından kaynaklanıyor olabileceği⁷ gibi, bunun kuyulardaki mukaddes ruhî güçlerle de ilintisi olabilir. Dolayısıyla zemzem kuyusunun da cāhiliyedeki animizm itikatlarıyla bağlantılı olması uzak bir ihtimal değildir. Cāhiliyede Araplar kendilerini kuşatan ağaçlar, kuyular ve dağlara ilişkin kissa ve mitolojiler kurgulamış, kayalarda hayali suretler resmetmişlerdir.⁸ Kaya ve dağlara ilişkin bütün bu kültürler, Kâbe’de Safa ve Merve’de mevcut şekilli taşların, Ebû Kubey’s dağının, Arafat, Mina ve Müzdelife’nin kutsallığının tarihsel arka planına ışık tutmaktadır. İslâm Kâbe’nin kutsallığını, Hacer-i Esved’in hürmetini ve hac geleneğini putperestlikten ayıklayarak muhafaza etmiş,⁹ antropolojik kökenli, kaya ve dağlara bitişik cāhiliye Arap ritüelleri, Kur’an tarafından da sürdürülmüştür.¹⁰ Kur’an, kökleşmiş Arap mukaddesatıyla çatışmamış, aksine büyük oranda bu ritüelleri devam ettirmiş, taştan yapılmış olan kare şeklindeki Kâbe evine¹¹, Arafat,

⁴ Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hadâratu’l-Arab fi asri’l-Cāhiliyye* (Beyrut: el-Müessesetu’l-Câmi’a, 1997), 168.

⁵ Lütfî Abdulvahhâb Yahyâ, *el-Arabu fi’l-usûri’l-kadîm medhal hadârâ fi târihi’l-arabi kable’l-islâm* (Beyrut: Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye, 1978), 379.

⁶ Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyârî Ebû Muhammed Cemâlüddîn, *es-Sîretu’n-nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sakâ v.dğr. (y.y.: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955), 1: 33; Ebû’l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine’l-âsâr*, thk. Rüşdî es-Sâlih Melhese (y.y.: Dâru’l-Endülüs, ts.), 1: 130; Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed b. Selâme (y.y.: Dâru Taybe, 1999), 7: 455; Seyyid Mahmûd Şükrî el-Alûsî, *Bulûğu’l-erab fi marifeti ahvâli’l-Arab*, tsh. Muhammed Behcet el-Eserî (Beyrut-Lûbnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1: 346-347; Ahmed Muhammed el-Hûfî, *el-Hayâtu’l-Arabiyye mine’ş-şîri’l-cāhiliyyi* (Mısır: Mektebetu Nahda, 1962), 390, 426-430; Ahmed el-Alî, *Târîhu’l-Arabi’l-kadîm*, s. 232.

⁷ Ahmed el-Alî, *Târîhu’l-Arabi’l-kadîm*, 232, 234.

⁸ Ahmed el-Alî, *Târîhu’l-Arabi’l-kadîm*, 460.

⁹ Ahmed İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekketu ve’l-Medînetu fi’l-Cāhiliyyeti ve ahdi’r-rasûl* (Kâhire: Dâru’l-Fikri’l-Arabiyyi, 1985), 196; Tefvîk Berrû, *Târîhu’l-Arabi’l-kadîm* (Dimeşk-Suriye: Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsır, 1996), 299.

¹⁰ el-Bakara 2/198-200.

¹¹ Araplarda köşegenli, kare şeklinde olan her eve Kâbe denmekteydi. Bk. Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm b. el-Hüseyin el-Fârâbî, *Mu’cemu dîvânî’l-edeb*, thk. Ahmet Muhtar Ömer (Kahire: Dâru’ş-

Müzdelife ve Mina'ya, Ashab-ı Kehf ve Hz. Muhammed'in gecelediği Sevr mağarasına, su pınarlarına, İsrailoğullarının on iki su pınarına, altında Hz. Peygamber'in inananlardan biat aldığı rıdvan ağacına ve Allah'ın, Hz. Musa'ya Tur Dağının sağ tarafındaki ağaçtan seslendiğine atıflar yapmıştır.¹² Dolayısıyla bütün bu hususlar, İslâm öncesi bedevi Arapların maddenin ruh taşıdığını, tanrıların belli alanlarda meskûn olduğunu yahutecessüm ettiklerini sembolize eden animizm inançlarının varlığına işaret etmektedir.

Câhiliye döneminde belli tepe ve kayaların kutsanması ve buralarda çeşitli ayinlerin yapılması, dağlara, çeşitli kayalara atfedilen inançlar, aslında bunların tabiatüstü gizli güçleri içinde barındırdıklarına,¹³ eşyaya nüfuz eden ruhî güçlerin, ilahların ve bu ilahların ruhlarının meskeni olduğuna¹⁴ yahut tanrıların bu mekânlarda görüldüğüne dair Samî, İbranî Arap itikatlarından kaynaklanmaktadır. İslâmî gelenekte ilk mabet yapımı, kurban vb. hac menâsikinin kendisine dayandırıldığı Hz. İbrahim ve Yakub'un da Tevrat'ta Tanrı'yı gördükleri mekânda bir mabet ve sunak yaptıklarına dair rivayetler de¹⁵ tanrıların kutsal mekânlarla ilişkisine dair kadîm toplumdaki yerleşik us-

Şa'b, 2003), 1: 135; Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-luğa*, thk. Muhammed Avvez Mura'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 2001), "k-'a-b" mad. 1: 211.; Muhammed b. Mükrim b. Alî Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn ibn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), "k-'a-b" mad., 1: 718; Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Hüseynî Ebü'l-Feyz Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, thk. Mecmûa mine'l-Muhakkikîn (y.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), "k-'a-b" mad., 4: 151.

¹² el-Kehf 18/10,16-18, 25; et-Tevbe 9/40, 57; el-Bakara 2/60; el-A'râf 7/160; el-Fetih 48/18; el-Kasas 28/30.

¹³ Berrû, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 291-292; Câhiliye Arapların yıldızlarda ve tabiat görüntülerinde, bazı bitkilerde ve cansız varlıklarda (taşlar, ağaçlar, kuyular) kuş ve hayvanlarda yayılmış pek çok ilahi ruha/güce, pek çok gizli gücün varlığına inandıkları (totemizm, animizm, fetişizm) konusunda bk. Cevâd Alî, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (y.y.: Dâru's-Sâkî, 2001), 11: 41-50; Hûfî, *el-Hayâtu'l-Arabiyye*, 380, 389; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebiyyi'l-Arabiyyi el-asru'l-Câhiliyye* (Kâhîre: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 89, 94; es-Seyyid Abdulazîz Sâlim, *Târîhu'l-Arab fi asri'l-Câhiliyye* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, ts.), 460; Mustafa Ebû Dayf Ahmed, *Dırâsât fi târihi'l-Arab münzü mâ kable'l-İslâm ilâ Zuhûri'l-Emeviyyîn* (İskenderiye: Müessesetu Şebâbi'l-Câmi'a, 1982), 72-73; Luvis Şeyho el-Yesû'î, *en-Nasrâniyyetu ve âdâbuhâ beyne Arabi'l-Câhiliyye* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 12-13; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009), 221, 223-224; Carl Brockelman, *Târîhu's-şu'ûbi'l-İslâmiyye*, trc. Münir Ba'lebekkî-Nebih Emîn Fâris (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1988), 24; Berrû, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 286-288; Ahmed Erham Habbû, *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm* (Y.y.: Müdriyyetu'l-Kütübi ve'l-Matbû'âti'l-Câmi'iyye, 1996), 260-262.

¹⁴ Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 227.

¹⁵ Yaratılış 12/6-9; 13/18; 35/1-15.

turelerin varlığını teyit etmektedir. Nitekim câhiliye Araçlarının başlangıçta maddeye ve tabiat kuvvetlerine taptıkları, gizli ve kötü ruhların varlığına inandıkları,¹⁶ yani “animizm” aşamasında oldukları, daha sonra bunun görüntüsü ve şekli güzel olan kayalara (taşa) tapmaya, “fetişizme” dönüştüğü¹⁷ ifade edilir. Bütün bu kutsal tepe ve dağların, kare şeklinde taşların ve Kâbe'nin etrafında dönerek ibadet etmenin hatta hac dönemlerinde Kâbe'ye kurban ve adaklar adamanın da muhtemelen câhiliye Arap animizmi ile bağlantısı söz konusudur. Nevar ki Kur'an, yerleşik dinî adet ve ayinlerle uğraşmamış, Arafat, Müzdelife, Mina gibi kutsal tepe ve taşlara, Kâbe gibi ilah evlerine dokunmamış, buralarda içkin olduğuna inanılan diğer gizil güçleri, ruh ve ilahları bertaraf etmek ve söz konusu ayinlerin merkezine Allah'ı koymakla itikadî bir dönüşüm gerçekleştirmiştir.

2. İLAH EVLERİ (KÂBE) AYINLERİ

Kur'an'da zikredilen hac, Kâbe'yi ta'zim,¹⁸ Hacer-i Esved'i kutsama,¹⁹ tavaf, sa'y, telbiye, ihram, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, Müzdelife'den Mina'ya hareket (الإفاضة/ifâde), şeytan taşlama, haram aylara saygı, putlara hediyeler/kurban sunma, tıraş olma vb. hac, tavaf, umre ile ilgili bütün menâsikin, İslâm öncesi Arap kabile geleneğinde var olduğu görülür.²⁰ Dolayısıyla

¹⁶ Ali Hasenî el-Harbutlî, *Târîhu'l-Ka'be* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1991), 39-40.

¹⁷ Abdulazîz Sâlim, *Târîhu'l-'Arab fi asri'l-Câhiliyye*, 460.

¹⁸ Câhiliye Araçlarının haccedip, tavaf yapıp, kurban kesip ve tıraş oldukları, o dönemde pek çok put evi/kâbeden söz edilir. “Ka'betü Zi'l-halasa”, “Ka'betü'l-Yemâniyye” ve “Ka'betü'l-Tâif” bunlar arasında yer alır. Bu kâbelerin en meşhurunun da o dönemde putperestliğin beğçisi olan “Ka'betü Mekke” dir. (Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 7: 455-458; Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Câhiliyye*, 92); Ayrıca “Zü'l-Ka'be”, “Ka'betü Necrân” “Ka'betü'l-Yemâniyye” ve en meşhurunun “el-Ka'betü'l-Hicâziyye” olduğu konusunda bk. Yesû'î, *en-Nasrâniyyetu ve âdâbuhâ*, 14; İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekketu ve'l-Medînetu*, 183-184.

¹⁹ Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-'Arabi'l-kadîm*, 239; Mekke Araçlarındaki “Hacer-i Esved”, Safevi Araçlarındaki dağ ilahı (İlahe'l-Cebel) ile simgelenmiştir. Hacer-i Esved'e kulluk etmek câhiliye Araçlarında biliniyordu. Mekkeliler, Mekke'de Hacer-i Esved'i kutsuyor ve ona yakın olmaya ve gözüne girmeye çalışıyorlardı. (Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 5: 152) Bugün Kâbe'de yer alan Hacer-i Esved'in Müslümanlar tarafından kutsanması, İslâm öncesi câhiliye Araçların dağlara ve kayalara yönelik Animizm ve Fetişizm inanç kalıntılarının İslâm'la hâlâ devam ettiğini gösterir.

²⁰ Bk. Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *el-Asnâm*, thk. Ahmed Zekî Paşa (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 6; Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî Ebû Cafer el-Bağdâdî, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 311, 319; Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (y.y.: Müessesetu'l-Halebî, ts.), 3: 92; İbn Saîd el-Endülüsî, *Neşvetu't-tarab fi târihi Câhiliyyeti'l-'Arab*, thk. Nusret Abdurrahman (Amman-Ürdün: Mektebetu'l-Aksâ, ts.), 80; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-

Kur'an'da da Müslümanlar tarafından yapılması gereken dinî bir ritüel kaynağı olarak Kâbe'de tavaftan, Safa ve Merve arasında sa'ydan, Arafat ve Müzdelife vakfesinden, kurbanlıklardan, onlara takılan gerdanlıklardan ve tıraştan bahsedilmiştir.²¹ Bunlar Arap pagan kültürünün uzun yıllar içerisinde ihdas ve intaç ettiği ritüeller mi yoksa vahiy kaynaklı ibadetler mi olduğu konusunda kesin bir şey söylemek zor olsa da İslâmî gelenek, büyük oranda hac menâsikini metafizik temellere yani, Hz. İsmail ve İbrahim'e, Adem'e oradan da Cebrâil'e ircâ' etmişlerdir.²² O bakımdan Kur'an'ın ibadet ahkâmının indiği ortamdaki geleneğin bir devamı niteliğinde olduğu,²³ İslâm'ın hac ve umre ritüellerinin büyük bir kısmının İslâm öncesi devirden kaldığı, Peygamberin bunları intaç ve icat etmediği, aksine kendi akidesiyle kaynaştırdığı, bunun da muhtemelen şahsi inancından daha çok muhafazakâr vatandaşlarının geleneklerine duyduğu saygıdan ileri geldiğini söylemek mümkündür.²⁴

2.1. Hac ve Umre

2.1.1. Hac

Belli vakitlerde ilahların meskûn olduğuna inanılan evlere/kutsal mekânlara gidip oraları ziyaret etmek manasında hac, hemen hemen bütün dinlerde

Kalkaşendî, *Nihâyetu'l-erab fi marifeti ensâbi'l-Arab*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-Lübnâniyyîn, 1980), 452; Alûsî, *Bulûğu'l-erab*, 2: 288; Hâc Hasan, *Hadâratu'l-Arab*, 170-171; Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Câhiliyye*, 92-93.

²¹ İlgili ayetler her bir alt başlık altında verilmiştir.

²² Bk. Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şahâte (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423), 1: 139; Ebû Bekr Abdîrrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyârî, *Tefsîru Abdîrrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 1: 193-194; Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr Gâlib el-Âmilî Ebû Cafer et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (y.y.: Müessesetu'r-Risâle, 2000), 2: 13; 3: 76-79; Ebû Muhammed Abdîrrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzîr et-Temîmî İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye: Mektebetu Nizâr, 1419), 1: 234-235; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 77-78; Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdir, 1995), 4: 464-465; Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed es-Süheylî, *er-Ravdu'l-ünûf fi şerhi's-sîreti'n-nebeviyye li-bni Hişâm*, thk. Ömer Abdusselâm es-Selâmî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 2000), 1: 210; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Alî Şîrî (y.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1988), 2: 237; Muhammed b. Ahmed b. Alî Takiyyüddîn Ebu't-Tayyib el-Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm fi ahbâri'l-beledi'l-harâm* (y.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 2: 27; Hûfî, *el-Hayâtu'l-Arabiyye*, 402.

²³ İshak Özgel, "Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu" (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniv., 2002), 296.

²⁴ Rudi Paret, "Umre", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: MEB Yay., 1986), 34.

özellikle de Samilerde kadîm dinî semboller (şeâir) den idi.²⁵ Cāhiliye Arapları Kâbe tesis edildiğinden beri burayı hacceder ve Hac menâsikini de ikâme ederdi.²⁶ Onların hac yaptıklarına ilişkin klasik kaynaklarda pek çok veri söz konusudur. Cāhiliye şairlerinden pek çoğu, Kureyş'in Mekke'de hac yaptıklarından söz etmiştir. Hassân b. Sâbit (ö. 54/674), Kâbe'yi tavaf, Safa ile Merve arasında sa'y eden, Hac ve Umre yapan Huzeyl kabilesinin hiçbir payının olmadığını ifade etmiş,²⁷ Avf b. el-Ahves Kureyş'in hac yaptığı Allah'ın evine ve insanları toplayan Hira'ya yemin etmiş,²⁸ yine Âmirîli bir başka cāhiliye şairi Kureyş'in haccettiği Kâbe ve hacıların vakfe yerlerine yemin etmiştir.²⁹ Haccın yapıldığı ay ise bugün hâlâ Hicri takvimde de ismi yer alan Zî'l-Hicce ayıdır. Bu isimlendirme, cāhiliye Araplarında maruf olan ve Mûsned kitabelerinde yer alan kadîm isimlendirmelerdendir. Onlar yılın belli aylarını (Şevvâl, Zî'l-Ka'de, Zî'l-Hicce) ilahlara, ilah evlerinin ritüellerini yerine getirmeye yani hacca özgü mukaddes (haram) kılmışlardır. Bu nedenle bu aylarda savaşmayı ve birbirlerine saldırmayı da yasaklamışlardı.³⁰ Dolayısıyla Allah, Araplar tarafından bilindiği için Kur'an'da bizzat bu ayları zikretmek yerine "eşhurun ma'lûmât" (malûm aylar) diye bunlardan bahsetmiştir.³¹ Cāhiliye Arapların haccı sadece Mekke'deki Kâbe'ye özgü bir ritüel değildi, Uhud, Fırat kıyısı yahut Şeddâd yakınında olduğu söylenen es-Sa'de'yi,³² Ke'abât veya Zü/Zât Ke'abât denilen

²⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 347.

²⁶ Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtib el-Abbâsî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdu'l-Emîr Mehnâ (Beirut-Lübnan: Şirketu'l-A'lemî, 2010), 1: 306.

²⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2: 182.

²⁸ Bk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr b. el-Hasen b. Beyân b. Semâa b. Ferve b. Katen b. Diâme el-Enbârî, *el-Müzekker ve'l-müennes*, thk. Muhammed Abdülhâlik Udeyme (Mısır: Cumhûriyyetu Mısır el-Arabiyye, 1981), 2: 44; el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ b. Sâlim ed-Dabî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 174; Ebü'l-Kâsım el-Huseyin b. Muhammed er-Râğib el-İsfahânî, *Muhâdarâtu'l-üdebâ ve muhâverâtu's-şuarâ ve'l-bülegâ* (Beirut: Şirketu Dâri'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1420), 1: 566; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 350, 404; 12: 6.

²⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 319; Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 12: 6.

³⁰ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 348-350; Tefsirlerde bu üç ay hac ayları olarak verilmiştir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4: 115; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ferah Şemsuddîn el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfeiş (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 2: 405.

³¹ el-Bakara 2/197; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 405.

³² Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Sîde, *el-Muhassas*, thk. Halîl İbrâhîm Cefâl (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1996), 4: 67; Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 4: 222; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*, thk. Ahmed Abdulvahhâb Avvez (Dâru'l-Fadîle, Kahire 1999), 174; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, "s-'a-d" mad., 8: 199.

ilah evini,³³ Tâif'teki Lât, Arafat yakınında olan Uzzâ, Menât, Zül-Halasa, Negrân vb. diğer pek çok mukaddes ilah evleri (Kâbeleri) de insanların hac-cettikleri, kendilerine yaklaştıkları, huzurlarında isimleriyle telbiye getirdikleri, tavaf edip kurban kestikleri yerler arasındaydı.³⁴ Elbette ki bütün Arapların Kâbe'yi haccettiklerini söylemek güçtür. Çünkü Tay, Has'am, Kudaa ve Haris b. Ka'b oğullarından bazıları harem ve bu ayların hürmetini tanımazlardı.³⁵

2.1.2. Umre

Câhiliye Arapları umre de yapıyorlardı.³⁶ Hac ayları dışında diğer aylarda umre yapmakla birlikte özellikle de Recep ayında umre yapmaktaydılar. Bu ayda yapılan umre, Zi'l-Hicce ayında yapılan diğer hacdan bağımsız özel bir hac gibi idi.³⁷ Onların nazarında büyük değerinden dolayı umrenin vaktinin hac vaktine rastlamamasına özen gösteriyorlardı.³⁸ Kâbe ziyaretini hac ve umre diye ikiye bölmüş, hac ve umreyi bir arada yapmayı caiz görmeyip, hac aylarında umre yapmayı yeryüzünde işlenen en büyük günah telakki etmişlerdir.³⁹ “Devenin kuyruğu iyileşince, yara izi silinince ve Safer ayı çıkınca işte o zaman umre yapmak isteyene umre helal olur” diyorlardı.⁴⁰ Câhiliye Arapları, Kur'an'ın “hacçı ekber” olarak nitelediği hacçı, umreden tefrik etmek için umreyi “hacçı aşgar” olarak isimlendirmişlerdir.⁴¹ Bu gelenek içerisinde yoğrulmuş Hz. Peygamber de umreyi “hacçı aşgar” olarak nitelemiştir.⁴² Muhtemelen Kâbe

³³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *el-İstikâk*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Ceyl, 1991), 24.

³⁴ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 351; Mehmet Soysaldı, “İslâm Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları”, 8. *Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz* (İstanbul: İBB, Kültür Sanat Basımevi, 2011), 154.

³⁵ Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 23-24; Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 50; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 7: 68-69; 11: 352; Saîd b. Muhammed Ahmed el-Efğânî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm* (y.y.: t.s), 81, 151.

³⁶ Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92.

³⁷ Paret, “Umre”, 35; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 392.

³⁸ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 392.

³⁹ Muhammed b. İsmâîl Ebû Abdillâh el-Buhârî, *Sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır (y.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), “Fezâil”, 56; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 7: 504; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 393; Berrû, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 299; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri* (İstanbul: Beyan Yay., 1996), 176; Soysaldı, “İslâm Öncesi Mekke Toplumlari”, 168.

⁴⁰ Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 7: 504; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 393.

⁴¹ et-Tevbe 9/3; Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdurrezzâk*, 2: 134; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14: 130.

⁴² Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Abdusselâm Muhammed Alî Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 3: 104.

ziyaretini hac ve umre ayini şeklinde tefrik etmenin Kureyş'in sünnetlerinden olduğu, farklı mevsimlerde ticari kazanç sağlama amacına yönelik yaptırımlardan kaynaklanmış olabileceği⁴³ göz ardı edilmemelidir. Çünkü cāhiliye Arapları hac ayında umre yapmayı tanımaz, buna şiddetle karşı çıkar, yeryüzündeki günahların en büyüğü olarak bunu kabul eder, hac ve umrenin her biri için ayrı seferi öngörürlerdi. Bu nedenle ilah evlerini ziyareti hac ve umre diye ikiye ayırma şeklinde ortaya çıkan bu Arap geleneği Kur'an'a da yansımış⁴⁴ ancak Kur'an, hac ile birlikte umre yapmaya ruhsat vermek suretiyle hac ayında umre yapmayı mahzurlu gören cāhiliye Arap itikatlarında bir dönüşüm gerçekleştirmiştir.⁴⁵

2.1.1. Telbiye

Cāhiliye Arapları, putların önünde durur, namaz (dua eder) kılar, telbiye getirir nihayet Mekke'ye doğru yol alırlardı.⁴⁶ Hilal ile hacca başlarlardı. Putların yanında hilali gözetler, gördüklerinde de putlara telbiye getirir ve ardından Mekke'ye doğru yol alırlardı. Mesela Evs ve Hazreç, bir rivayete göre deniz kenarında Müşellel'deki İsaf ve Nâile, bir başka rivayete göre Menât ilahının mabedine gider, Zi'l-Hicce hilalini gözetler, gördüklerinde telbiye getirir, Hac için Mekke'ye giderlerdi.⁴⁷ Cāhiliye Arapları telbiye getirir, telbiyelerine çeşitli ilahları ortak koşarlardı.⁴⁸ O dönemde her kabilenin kendi ilahı huzurunda getirdiği kendilerine özgü bir telbiyeleri vardı.⁴⁹ İbn Habîb ve Ya'kûbî İsaf, Uzzâ, Lât, Cihâr, Suvâ', Şems, Muharrik, Vedd, Zü'l-Halasa, Muntabik, Menât, Saîde, Yeûk, Yeğûs, Nesr, Zü'l-Lübâ, Murahhib, Zürayh, Zü'l-Keffeyn ve Hubel ilahları için çeşitli Arap kabilelerinin getirmiş olduğu her bir telbiye ifadesini ayrıntısıyla vermişlerdir. Mesela Kureyş, Kinâne ve Huzaa'nın İsaf için "Buyur Allah'ım buyur, buyur! Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır sen ona

⁴³ İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekketu ve'l-Medînetu*, 195; Ateş, *Cahiliyye*, 176.

⁴⁴ el-Bakara 2/196-200.

⁴⁵ Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1: 343, 363; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Aşûr et-Tûnîsî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 2: 226-227.

⁴⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, 1: 308; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 376.

⁴⁷ Müslim b. Haccâc Ebü'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nîsâburî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabîyyi, ts.), "Hac", 43.

⁴⁸ Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92.

⁴⁹ Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplumlari", 157; Bu telbiyeler için bk. Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed Ebû Alî Kutrub, *el-Ezmine ve telbiyetu'l-Cāhiliyye*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (y.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1985), 39-44.

ve onun sahip olduklarına sahiptin” şeklinde getirdikleri telbiye bunların bir örneğidir. Putlar huzurunda getirdikleri hac ve umre telbiyelerinde dikkat çeken husus, neredeyse farklı putlar ve farklı kabilelerin getirmiş oldukları telbiyelerdeki ifadelerin başında ilahların isteklerini yerine getirmeye amade olduklarını sembolize eden “buyur” (لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ) formunun değişmez olmasıdır.⁵⁰ Ebü'l-Alâ el-Maarrî (ö. 449/1057), bu telbiyelerin edebî açıdan “Mes-cû”, “Menhûk” ve “Meştûr” biçiminde ortaya çıktığını, Menhûk'un, “Recez” ve “Mensûc” şeklinde; “Mensûc”un da sonu iki sakinle biten ve bitmeyen diye iki kısma ayrıldığını, benzer biçimde “Meştûr”un da “Recez” ve “Serî”; “Serî”nin de sonu iki sakinle biten ve bitmeyen diye iki türe ayrıldığını ifade etmiştir.⁵¹ Klasik kitaplar câhiliyede telbiye sebebiyle hac mekânlarında yükselen gürültü ve çığlıklara işaret etmişlerdir. Muhtemelen ilah ve ilah evlerinin etrafında yüksek sesle telbiye de câhiliye Arapların icabet ve temennilerini ilahlara işittirme/idrak ettirme itikatlarından kaynaklanmaktadır.⁵² Câhiliyede haccın sembollerinden olan telbiye, Kur'an'da yer almasa da Hz. Peygamber'in “ لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ، إِنَّ الْحَمْدَ وَالْمُعْجَمَةَ لَكَ وَالْمُلْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ ” biçiminde yapmış olduğu reformla (tebdil ve tashihle),⁵³ şirk unsurlarından ayıklanarak tevhide mutabik ve muvafık haliyle ibkâ edilmiştir.

2.1.2. İhram ve İlah Evleri Yasakları

Bugün olduğu gibi belli mîkât yerlerinde hac menâsikini yerine getirmek için ihrama girmek, câhiliye Araplarında da mevcut ve maruf olan bir adet idi. Kesin bir şey söylemek zor olsa da İslâmiyet dönemindeki mîkât yerlerinin câhiliyedeki mîkât yerleri ile aynı olması uzak bir ihtimal değildir.⁵⁴ Tıpkı hac yapan kişi ihram giydiği gibi umre yapan da ihrama giriyordu.⁵⁵ Muhtemelen günümüzde ihram (günahsız elbiseler) ile hac, umre ve tavafın yapılması ku-

⁵⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 311-315; Ya'kûbî, *Târîh*, 1: 308-309; Kutrub, *el-Ezmine ve telbiyetu'l-Câhiliyye*, 39-44; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 375-376.

⁵¹ Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân b. Muhammed b. Süleymân Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâletu'l-gufrân*, thk. İbrâhîm el-Yâzîcî (Mısır: Matbaatu Emîn Hindiyeye, 1907), 186-187.

⁵² Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 379.

⁵³ Buhârî, “Hac”, 26; Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk et-Tirmizî Ebû İsâ, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. (Mısır: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Hac”, 13; Kutrub, *el-Ezmine ve telbiyetu'l-Câhiliyye*, 39-44.

⁵⁴ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 353.

⁵⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 392.

ralını da Kureyşliler (Ahmesiler) ortaya koymuşlardır.⁵⁶ Onların bu kuralı ihdas etmeleri de “biz, içerisinde günah işlediğimiz elbise ile tavaf ve ibadet etmeyiz”⁵⁷ felsefesine dayanır. Araplarda Kâbe’nin etrafında çıplak tavaf uygulaması, günah ve kirlerden arınma, kurtulma ve uzak durma arzusunun sembolik bir ifadesi olabileceği gibi, işlemiş olduğu günahlarında kendisine ortak olduğundan dolayı bu günahla kirlenmiş, necis olmuş elbise ile yapacağı tavafın, sahih olmayacağına yahut ilahların bu tavaftan hoşnut olmayacağına dair itikatların da bir uzantısı olabilir.⁵⁸ Kureyş’in (Ahmesilerin) hac menâsikini ifa ederken yeni elbiseler yani izâr ve vişâh parçasından oluşan beyaz ihram giydikleri ve tavafta haremın dışından gelen Hill ehline, kendilerine, hareme ait elbiselerle ilk tavaf yapmayı zorunlu kıldıkları bilinen bir gerçekliktir.⁵⁹ Şöyle ki birisi, üzerinde kendi elbisesi ile tavaf yaptığında, o kişinin dövüldüğüne ve üzerinden elbisesinin çekilip alındığına dair rivayetler de⁶⁰ bunun kendisine muhalefetin mümkün olmadığı, muhalefet edenin cezaya maruz kaldığı Hill ehlinin yerine getirmesi zorunlu (*vacip*) bir yaptırım olduğunu ortaya koyuyor. Ancak bu zorunluluk, Mekke’de kalınan süre içerisinde tüm tavafların yeni

⁵⁶ İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekketu ve’l-Medînetu*, 197; Ahmesi kabilelerin kimler olduğu hakkında geniş bilgi için bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 178; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 363-364.

⁵⁷ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi’t-tenzil* (Beirut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabiyyi, 1407), 2: 10; Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî, *Meâlimu’t-tenzil fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabiyyi, 1420), 2: 185; Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdillâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdirrahmân el-Mar’aşlî (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabiyyi, 1418), 3: 9; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Esîrûddîn el-Endülüsî, *el-Bahru’l-muhîd*, thk. Sıtkı Muhammed Cemîl (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1420), 5: 40; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “l-k-y” mad., 15: 255; Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir Ebü’l-Abbâs el-Huseynî el-Ubeydî Takıyyuddîn el-Makrîzî, *İmtâ’u’l-esmâ’*, thk. Muhammed Abdulhamîd en-Numeyşî (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 8: 141; Ebû Muhammed Abdilhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temmâm b. Atıyye el-Endülüsî, *el-Muharraru’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422), 2: 390; Alî b. İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî Ebü’l-Ferec Nûreddîn İbn Burhâniddîn, *es-Sîretu’l-Halebiyye insânu’l-uyûn fi sîreti’l-emîni’l-me’mûn* (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1427), 3: 296.

⁵⁸ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 359.

⁵⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 180-181; Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî Ebû Ca’fer el-Bağdâdî, *Kitâbu’l-munemmak fi ahbâri Kureyş*, thk. Hurşid Ahmed Faruk (Beirut: Âlemu’l-Kütüb, 1985), 128; Süheylî, *er-Ravdu’l-ünüf*, 2: 188-190; Alûsî, *Bulâğu’l-erab*, 2: 290; Hill ehlinin hangi kabileler olduğu hususunda geniş bilgi için bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 179; Ya’kûbî, *Târîh*, 1: 310; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 357.

⁶⁰ İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 5: 1467; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, 5: 40; Halebî, *es-Sîre*, 3: 296.

elbise (ihram) ile yapıldığı anlamına da gelmemelidir. Çünkü tarihi rivayetlerde, Ahmesi elbiseler (ihram) içinde tavaf yapmanın, tıpkı bugün Umre ve Hac için Mekke'nin dışından gelenlerin yaptıkları gibi, Hill ehlinin ilk tavafına özgü olduğunu görüyoruz.⁶¹ Şöyle ki bu elbiselerle tavafı Naile'de bitirdiklerinde haremın dışında bıraktıkları kendi elbiselerinin yanına gider, onları giyer bir dahaki tavaf ve sa'yi kendi elbiseleri ile yaparlardı.⁶² Aslında ihrama girmek sadece Kâbe ilahına özgü bir şey değil diğer Kâbe ve ilahlarıyla da ilintili bir durumdur. Mesela, Evs ve Hazreç kabilesi, Menât'ın huzurunda ihrama girer, Zi'l-Hicce hilalini bekler, hilali görünce telbiye getirip hac için Mekke'ye yönelirlerdi⁶³ Dolayısıyla müsteşrikler, dinî merasimlerde bu tür bir elbise giymenin çok eski kültürlere dayandığını,⁶⁴ menşeinin İslâm'a borçlu olmadığını, eski Samiler⁶⁵ ve İbranilerde de mukaddes bir kıyafet olduğunu⁶⁶ ifade etmişlerdir.

Beden ve elbise temizliği câhiliye Arapları nezdinde Tanrı evleri ziyaretinin (haccın) en önemli rükûnlarından idi. Bu nedenle haccettiklerinde hacca özel elbise yani "ihram" yahut yeni elbise veya yıkanmış, temiz kullanılmış elbise giyerlerdi. Bu da bu mekânların hürmet ve kutsiyetinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle buralara necis, kirli elbiselerle girmek caiz değildi.⁶⁷ İster maddî ister manevî olsun necis bir elbise ile mabetlere girmek tanrıların öfkesini celbeden bir günah olarak telakki ediliyordu. Bu nedenle onların dinleri, ilahların evlerine ancak temiz elbiselerle girmeyi şart koşmuştur. İlahların mekânlarını (mabetleri) takdis ve hürmetten dolayı buralara yönelecek olanların gusletmeleri, bedenlerini temizlemeleri ve temiz

⁶¹ İbn Habîb, *el-Munemmak*, 128; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4: 189; Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 102; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 202; Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim b. Hassân el-Kilâî el-Himyârî Ebu'r-Rabî, *el-İktifâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420), 1: 134.

⁶² Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 360.

⁶³ Müslim, "Hac", 43; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 266; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 155.

⁶⁴ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay (Ankara: TTK Basımevi, 1992), 33.

⁶⁵ A. J. Wensinck, "İhram", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 5/2 (İstanbul: MEB Yay., ts.), 943.

⁶⁶ Yaratılış 35/2-4.

⁶⁷ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 395.

elbiseler giymeleri, ayakkabılarını çıkarmaları,⁶⁸ cünüp ve hayızlı olarak buralara yaklaşmamaları⁶⁹ ve bazılarının mabede girdiğinde ve hacca yöneldiğinde gusletmeyi ve bedeni temizlemeyi kendilerine zorunlu kılmaları⁷⁰ cāhiliye Arapların ilah evlerini ziyaret, tavaf ve sa'y vecibeleri arasında yer alıyordu. Hatta bir insan mabede necis olarak girse günahkâr addedilir. Bir kadına dokunduğu elbise ile mabede giren kişi, günahkâr kabul edilir, ilahları razı etmek için günahı için "fidye" verirdi. Örneğin, "Sema ilahı"nın mabedine necis bir elbise ile girdi diye işlediği günaha karşılık bir adamın fidye ödediğine dair rivayetler de bunu teyit etmektedir.⁷¹ İlah evlerinin sâdinleri (görevlileri) kirli elbiseden dolayı, ibadet edip hac yapmak isteyenlere fidye ve keffaret olarak ya putlara kurban takdim etmelerini ya da put evlerine ait temiz elbiselerden kendi elbiselerinin yerine giymek için kiralamalarını şart koşarlardı.⁷²

Kendilerini Benû İbrâhim, Ehl-ü Haram, Ehlüllâh, Vülâtu'l-Beyt, Kuttânu/Sâkinu Mekke, olarak niteleyen Ahmesiler (Kureyş ve anlaşmaları), Kusay b. Kilab'tan sonra gerek kendileri gerekse Hill ehli hacı ve umrecileri için yeni bir elbise giymek (ihram) dışında Hac, tavaf, ihram ve "İlahların himası"na yani harem bölgeye ilişkin başka bir takım kurallar da ihdas etmişlerdir. Kişinin, ihramlı iken Arafat'a vakfeye çıkmaması, peynir süzmemesi, yağ erit-

⁶⁸ Batı Arabistanda arkeologlar ilah evlerinin/mabetlerin içerisinde havuzlara rastlamışlardır. Bu havuzların put evine girmeden önce yüz, el, ayakları yıkamak suretiyle abdest almak ve bedeni temizlemek için yapılmış olduğu ortaya çıkıyor. (Bk. Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 406-408) Hac yaparken mabetlere girmeden yıkanmak ve temizlenmek sadece İslâm öncesi Araplarda değil M.Ö Uzak Doğu dinlerinde, örneğin Şintoizm'de de İse şehrinde bulunan Tanrıça Amaterasu'un mabedini hacetme ritüelleri arasında yer alıyordu. Bk. Baki Adam, "Dinlerde Hac İbadeti Üzerine Bir Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989), 92-93; Ali Erbaş, "İslâm Dışı Dinlerde Hac", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002): 105.

⁶⁹ Cāhiliye Arapları necis olmasından dolayı hayızlı kadınlara, ilahlara yaklaşma ve onlara dokunmayı yasaklamışlar, uzakta bir köşede durmalarını zorunlu kılmışlardı. Bk. Kelbî, *el-Asnâm*, 32; Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 5: 203; Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetu'l-Hanecî, 1997), 7: 229; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 407; Cünüp yahut hayızlı olarak İlah evine girme ve (örtüsüne) temas etme yasağının bir algı olarak sahabe, İslâm döneminde de devam ettiğini görüyoruz. Bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 261, 328.

⁷⁰ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 395.

⁷¹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 407, 186; İslâm öncesi Arap toplumunda bir kadına dokunmakla manen kirli sayılma anlayışının İslâm bünyesinde bugün bazı mezheplerde hâlâ devam ettirildiğini görüyoruz.

⁷² Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 2: 152; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 407.

memesi, keçi kılından olan çadırda değil de sadece deri çadırlarda gölgelenmesi Ahmesi olanlar için konulan kurallardandır. Bu kurallara süt depolamama, evlerine kapılarından girmeme, arkadan veya tavandan açılan bir delikten girme, süt anne ile emzirdiği çocuğun bağıını koparmama, saç ve tırnak kesmeme, yağlanıp koku sürünmemek, kadınlara yaklaşmamak, cinsel ilişkiden uzak durmak, keçi kılı, deve tüyü, yün ve pamuk eğirmeme ve dokumama, deve tüyü ve keçi kılından elbise giymeme, haremın bitkilerinden koparıp yememe, et yememe, yağ yapmama, sadece yeni elbise giyme vb. yasaklar da dahil edilir. Hill ehlinen hacı yahut umreci olarak hareme/Mekke'ye gelenlere gelince, bunların kendi yanlarında getirdikleri yiyecekleri bırakmaları ve onları yememeleri, Ahmesi yiyeceklerinden satın almaları, ilk tavaflarını Ahmesi elbisesi (ihram) ile yapmaları, şayet Ahmesi elbisesi satın almaya gücü yetmez veya ödünç verecek birini bulamaz ise Hillden getirdiği kendi elbisesi ile tavaf yapıp, tavafı bitince kendisi de dahil hiç kimsenin ebediyen dokunmaması ve giymemesi üzere giydiği elbiseyi atması, haram aylarda ve ilahlara ait mekânlarda yani harem bölgede avlanmaması bu haram ve helaller arasında yer alır.⁷³ Aslında saç ve tırnak kesmeme, yağlanmama ve koku sürünmeme, kadınlara yaklaşmama, cinsel ilişkiden uzak durma vb. yasaklar sadece Kureyş'te değil Samilerde de mukaddes hal yasakları arasında yer alır, hatta bu tür toplumlar da ayinlerde vücudun ihmali oldukça malum bir alamet-i farika olarak karşımıza çıkar.⁷⁴ Bunların dışında kalan Tuls ehlinen de söz edilir. Bunlar da

⁷³ Bk. İbn İshâk, *Sîre*, 102; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 202; İbn Habîb, *el-Munemmak*, 127-129; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 179-181; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 176, 179; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünûf*, 2: 188-194; Ya'kûbî, *Târîh*, 1: 309-310; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 134; Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, 8: 141-142; Ebü'l-Hasen Alî b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî-el-Cezerî İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1997), 1: 410-411; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 373-374; Alûsî, *Bulûğu'l-erab*, 2: 290; 1: 243; Harbutlî, *Târîhu'l-Ka'be*, 111; Nâcî Ma'rûf, *Asâletu'l-hadâratı'l-Arabiyye* (Bağdâd: Matba'atu Tezâmun, 1969), 51; Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 247-248; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 362; C. Van Arendonk, "Hums", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 5/1 (İstanbul: MEB Yay., 1987), 587-588; Recep Uslu, "Hums", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yay., 1998), 364; Diğer kaynaklardan farklı olarak İbn Habîb ve Ya'kûbî, Hill ehlinin ihramlı iken Ahmesilerden farklı bazı uygulamalarını da zikreder. Hillîler haram aylarda ihramlı iken avlanmaz, fakirleri yağ eritir, ihtiyaçları oranında kıl, deve tüyü, yün ve pamuk eğirir, menâsiklerinde yeni elbise giymez, sadece içerisinde hac menâsikini yerine getirdikleri elbiselerinden başka elbise giymez, ihramlı iken herhangi bir çadırda gölgelenmez, herhangi bir evin yahut çadırın kapısından girmez, koku sürünür ve et yerlerdi. Bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 180; Ya'kûbî, *Târîh*, 1: 310.

⁷⁴ Wensinck, "İhram", 944.

hac menâsiki konusunda Ahmesilerle Hill ehli arasında idiler. İhramlı iken Hill ehli, elbiseleri ve evlere girişleri konusunda ise Ahmesiler gibiydiler. Kâbe'yi çıplak tavaf etmez, ödünç elbise almaz, evlere kapılarından girer, Hill ehli ile birlikte Arafat'ta vakfe yaparlardı.⁷⁵ Bunların dışında ihrama girdiklerinde, hac ve umre için yola çıktıklarında yanlarına azık almayan yahut alıp da ihrama girdiğinden dolayı bu azıkları atan, karınlarını doyurma konusunda Kâbe'nin Tanrı'sına güvenen ve aç kaldıklarında da insanlardan isteyen kendilerine "mütevekkilün" denilen hem fakir bedevilerden hem de zenginlerden oluşan bir takım (Yemenli) Araplardan da bahsedilmiştir. Bunlar, hacda zühd hayatı yaşamamanın sevaplarını artıracığını ve Kâbe'nin Tanrısına yaklaştıracığını düşünüyorlardı. Kur'an bu tür bir uygulamayı kaldırmıştır.⁷⁶ Hatta bazı Arap kabileleri, ihrama girdiklerinde bu günlerin Allah'ı anma günü olduğunu düşünerek Arafat'ta/hacda ticaret ve alışveriş yapmadıkları, bu sebeple Bakara suresinin 198. ayetinin nazil olduğu ifade edilmiştir.⁷⁷ Hac ve ihram yasakları, Kureys'in ticarî, içtimaî politikalarıyla ilişkili olabileceği gibi bunların tıpkı diğer ilkel kabilelerdeki gibi bir takım animalarla ilintili dinî ayin perhizlerinden olması da uzak bir ihtimal değildir. Mesela, ihramlı iken Arafat ve Mîna'da keçi kılından değil de kırmızı deriden çadırlarda kalmaları bu kabildendir. Bu tür bir çadırda kalmak cāhiliye Arapları nezdinde büyük bir öneme sahipti. Bu tür bir çadıra sahip olanlar, diğer Araplara karşı iftihar ederlerdi. Kral ve kabile reisleri bu tür çadırlarda kalırlardı. Çünkü bu tür bir çadırda kalmak konum, mevki ve nüfuz emaresi addediliyordu.⁷⁸

Kureys, ilah evlerinin hudutları (Harem bölge) içinde ve haram (mukaddes) aylarda savaşmaz, adam öldürmez, zulmetmez ve zulmü kerih görürdü. Bu sınırlar dışında hırsızlık, adam öldürme ve zina gibi suçları işleyip de ilah evleri hudutlarına (Mescidi Haram'a) sığınanlara dokunmazlardı.⁷⁹ Dolayısıyla

⁷⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 181; Tuls ehli olan kabileler hakkında bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 179; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 373.

⁷⁶ el-Bakara 2/197; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4: 156-161.

⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 4: 162-169; Ya'kûbî, Hill ehlinin hac esnasında alışveriş yapmadığını ifade etmiştir. Ya'kûbî, *Târih*, 1: 310.

⁷⁸ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 370.

⁷⁹ Bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2: 138-140; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2: 28; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyin et-Teymî Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1420), 4: 42; Kurtubî, *el-Câmi'*, 4: 141; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 413; 7: 363; Cāhiliye Araplarında haram ay ve harem bölge yasakları ve bunların Kur'an'la ilişkisi konu-

Kureyş, kendisi ile Kinâne, Kays b. Aylân arasında kutsadıkları bu aylarda bir savaş meydana geldiği için bu yılı Ficar yılı, bu savaşı Ficar savaşı diye tesmiye etmiştir.⁸⁰ Yine ilah evleri hudutlarının mahremiyetini çiğnemenin ilahların öfke ve lanetini harekete geçireceğine olan itikatlardan dolayı, Abdi Menâf b. Ka'b el-Kinânî'nin yanında olan, Kays b. Aylân'dan Sübey'a binti el-Ehab'ın da bir şiirde, Tübba' ve Fil ordusunu hatırlatarak oğlunu Mekke'de zulümden sakındırdığı görülür:

*“Yavrucuğum! Mekke'de zulmetme, ne küçüğe ne büyüğe
Yavrucuğum! Buranın mahremiyetini muhafaza et, aldatan seni asla aldatmasın
Yavrucuğum! Her kim Mekke'de zulmederse belalar onu çepeçevre kuşatır
Yavrucuğum! Zulmedenin yüzü vurulur, yanaklarını ateş yakar
Yavrucuğum! Ben bunu tecrübe ettim ve Mekke'nin zaliminin helak olduğunu gördüm
Allah Mekke'yi ve buranın arazisinde inşa edilen sarayları emin kıldı
Allah, Mekke'nin kuşlarını emin kıldı, Dağ keçisi de Sebîr'de güvendedir...”⁸¹*

İlah evleri sınırlarıyla ilgili bu tutum ve yasaklar, câhiliye Arap inançlarıyla ilgili olabileceği gibi bunun, Mekke'nin ticari güvenliğini sağlama-ya yönelik Kureyş'in güvenlik tedbirlerinden olma ihtimali de söz konusudur.⁸² Onların geleneklerinin pek çoğuna ters düşmeyen Kur'an, haram aylar ve bu aylarda birtakım yasakların çiğnenmemesi ilkelerini, bir başka ifadeyle harem bölge (ilah evleri hudutları) yasaklarını, buraların hayvanlarına dokunmama, avlanmama, ağaç ve bitkilerini koparmama kurallarını devam ettirmiştir.⁸³ Kur'an'ın harem bölgeye giren eman içinde olur ifadeleri de⁸⁴ hiç şüphesiz câhiliye Arap hukukunda mevcut olan ilah evleri hudutlarında olan insan ve diğer canlıların dokunulmaz olması yasası ile ilgilidir.

Durum ne olursa olsun Kur'an'ın hac menâsikinin Arap toplumu âdât ve tekâlidî üzere şekillendiği, bunların pek çoğunun hadisler ve Kur'an aracılığıyla

sunda geniş bilgi için bk. Emrah Dindi, “Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014), 229-234, 379-382.

⁸⁰ Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92; Kalkaşendî, *Nihâyetu'l-erab*, 460; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “f-c-r” mad., 5: 48; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “f-c-r” mad., 13: 302.

⁸¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 25-26; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 202.

⁸² Berrû, *Târîhu'l-Arabî'l-kadîm*, 249.

⁸³ Bk. el-Bakara 2/191, 194, 125-126; Âl-i İmrân 3/97; el-Mâide 5/95; et-Tevbe 9/28; el-Hac 22/25; el-Kasas 28/57; el-Ankebût 29/67; İbrâhîm 14/35.

⁸⁴ el-Âl-i İmrân 3/97.

İslâm'da da yer aldığını görüyoruz. Şöyle ki Kur'an'ın Tanrı evini (Mescid-i Haram'ı) ziyarette zinetli (temiz-berrak) elbiseler giymeye atıf yapması,⁸⁵ bu geleneği devam ettirdiğini gösterir. Ancak Kur'an, Ahmesilerin/diğer Arapların icat ettiği ihramlı iken evlere kapılarından girmeme, herhangi bir evin tavanını kendileri ile sema arasında engel kılmama,⁸⁶ Hill ehlinin kendi yiyecek ve elbiselerini kullanmaması, Kureys'in yiyeceklerini satın alması, Kâbe'yi çıplak tavaf etme, süt, yağ, et vb. bir takım hayvansal gıdaların yenme yasağını iptal etmiştir.⁸⁷ Kur'an bir kısmını iptal etse de onun hac menâsiki büyük oranda nazil olduğu Mekke toplumunun ihdas ettiği ritüeller ve ahkam üzerine oturtulmuştur. Dolayısıyla bu ahkâmın bir kısmının İslâm şeriatı ile ibkâ, diğer bir kısmının da iptal edildiği⁸⁸ bir yandan o günkü ahkâm Kur'an'da mücessem hale gelirken, diğer yandan bazı uygulamaların da tebdil edildiği müşahede edilir.

2.1.3. Arafat, Müzdelife ve Mina Vakfesi

Zi'l-Hicce'nin dokuzuncu günü Arafat'ta vakfe yapmak da cāhiliye Arap hac menâsikinden biriydi. Güneşin batışıyla Arafat'tan Müzdelife'ye/Cem'e,⁸⁹ güneşin doğuşuyla da Müzdelife'den Mina'ya hareket ederlerdi.⁹⁰ O dönemde hac işlerini sırasıyla Cürhümîler, Hudaa ve Kureys üstlenmişlerdir. Hacıların Arafat hareketleriyle ilgili işleri (icâze), Temîm kabilesinden Gavs b. Mürri b. Üdd b. Dâbiha b. İyâs b. Mudar ve kendilerine (Sûfe)⁹¹ denilen evlatları, daha sonra Benû Sa'd b. Ziyâd b. Menât b. Temîm, ardından Safvân b. Hâris b. Şicne

⁸⁵ el-A'râf 7/31.

⁸⁶ el-Bakara 2/189; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3: 555-560.

⁸⁷ el-A'râf 7/31-32; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 389-398; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 5: 1465-1468; Ahmed b. İbrâhîm b. es-Sa'lebî Ebû İshâk, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 2002), 4: 229-230; Beğavî, *Meâlimu't-tenzil*, 2: 188-189; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr* (Beirut: Dâru'l-Fikr, ts.), 3: 439-440; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünûf*, 2: 191-192; Alûsî, *Bulûğu'l-erab*, 2: 290-291.

⁸⁸ Kalkaşendî, *Nihâyetu'l-erab*, 452.

⁸⁹ Cem': Cāhiliyede Müzdelife'nin diğer bir ismidir. Güneş battıktan sonra Arafat ve Nemire'deki hacıları bir araya getirdiği için bu isim verilmiştir. Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin bal isteyen bir hacıdan bahsettiği şiirinde bu isim geçmiştir. Bk. Ebû İbrâhîm İshâk, *Mu'cemu divâni'l-edeb*, 1: 126; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "r-v-d" mad., 3: 187; "c-m-'a" mad., 8: 59; "s-h-l" mad., 11: 329.

⁹⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 179; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11: 382.

⁹¹ Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Sûfe, özel bir isim değildir. Kâbe ve Hac menâsiki ile ilgili hizmetleri yürütenler için kullanılan bir lafızdır. Bunlar, hac mevsiminde insanları sevk ve idâre (icâze) ile görevli din adamlarıdır. Muhtemelen, Kâbe, din ve şeref ehlinin oldukları anlaşılsın diye başlarına sarık, bant, örtü vb. şeklinde bir yün (Sûfe) koyuyorlardı. İşte bundan dolayı "Sûfe", "Âlu Sûfe" ve "Sûfân" olarak bilinmişlerdir. Bk. Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11: 387.

b. Utârid b. Avf b. Ka'b b. Zeyd b. Menât b. Temîm ve oğulları, en son İslâm geldiğinde de Kerib b. Safvân'ın yürüttüğü, Müzdelife'den hareket işinin de (ifâde), Advan (Advân b. Amr b. Kays b. Ğaylân)'da olduğu, en son İslâm geldiğinde de Ebû Seyyâre'de olduğu ('Umeyle b. el-A'zel b. Hâlid b. Sa'd el-Hâris el-Advânî) ardından da bu görevi Kureys'in aldığı ifade edilmiştir.⁹² Ebû Seyyâre'nin kırk yıl bu icâze işini yürüttüğü ifade edilir.⁹³ Nasıl ki Arafat, Müzdelife, Mina ve şeytan taşlama sevkياتından genel sorumlu var idiye, aynı zamanda bugün olduğu gibi her kabilenin bunların dışında bir icâz işini yürüten (mûcîzi) vardı. Hatta Kerib b. Safvân yolu tutarak güneş batmadan hiç kimsenin Müzdelife'ye akın etmesine izin vermezdi. Güneş battıktan sonra insanları salıverir, çabucak Müzdelife'ye gelirlerdi. Burada da güneş doğmadan hiç kimsenin Mina'ya hareketine (ifâde) izin verilmezdi.⁹⁴ Burada vakfe yapar, kıyama durur, dünyalık bir takım isteklerde bulunur, ataları ve onların yaptıklarıyla iftihar ederlerdi. Sabah olunca, güneşin ilk ışınlarını görünce, Ebû Seyyâre ayağı kalkar: "Allah'ım!, ben ona tabiyim eğer bir günah varsa bu Kudaa'nındır. Allah'ım! Bana ait ne varsa hepsi şu siyah eşektedir. Bu yüzden insanlar arasında haset edilir oldum. Deve sahibinin güçlü, büyük bir devesi olması gerekmez mi. Haset ettiğinde her hasetçinin şerrinden, düğümlere üfleyenlerin eziyetlerinden haset edilen Ebû Seyyâre'yi koru!"⁹⁵ "Ey insanlar! Allah'tan korkun, mallarınızı ıslah edin (haramdan arındırın), himaye dileyeni (komşuları) koruyun düşmanlarınızla savaşın" çağrısında bulunur.⁹⁶ "Ey Sebîr (dağı)! Baskın yapmamız (hareket etmemiz için) aydınlan. Allah'ım! Kureys'in yolundan gidiyorum, Ya Rabbi hakkımızı bize beyan eyle, Allah'ım eşlerimizin arasını ıslah eyle, yöneticilerimizi şefkatli eyle, mallarımızı eli açıkların yanında eyle" şeklinde bir dua yaptıktan sonra Müzdelife'den Mina'ya akın eder-

⁹² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 119-120; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 22-29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 261; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 52-53; Ebû'l-Bekâ Muhammed b. Hibetullâh el-Hillî, *el-Menâkibu'l-mezîdiyye fî ahbârî'l-mulâki'l-esediyye*, thk. Muhammed Abdülkadir Harîsât-Sâlih Mûsâ Derâdeke (Ammân, Mektebetu'r-Risâleti'l-Hadîse, 1984), 1: 321-323; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 38-41.

⁹³ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî Ebû Osmân el-Câhîz, *el-Hayavân* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 1: 92.

⁹⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî el-Kerhî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beirut: Dâru Sâdır, 2004), 17; Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî el-Mevsilî Ebû'l-Kâsım, *Sûretu'l-ard* (Beirut: Dâru Sâdır, Ofset Leiden, 1938), 1: 30; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Topluları", 161.

⁹⁵ Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 42; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beirut-Lübân: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1: 410.

⁹⁶ Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 53.

lerdi.⁹⁷ Tabii ki Mina'dan da icâzet işini yine Sûfe yapıyordu. Kadîm cāhiliye şairlerinden Mürre b. Halîf el-Fehmî, hacıların Mina'dan sevk edilmesi ile ilgili Sûfe'nin icazetinden söz etmiştir.⁹⁸ Kusay'ın, Arafat'tan gelen hacılar yollarını görsünler diye Müzdelife'de ateş yakma geleneğini ihdas ettiğinden de söz edilmiştir. Bu gelenek İslâm'da da Hz. Peygamber döneminde, Hz. Osman hatta daha sonraki dönemlere kadar devam etmiştir.⁹⁹ Nevar ki Kusay'ın intaç ettiği bu ateş, her ne kadar İslâm kaynaklarında Müzdelife'de vakfe yapan insanların yollarını gösteren basit bir aydınlanma aracı olarak algılansa da müsteşrikler, bu ateşi tıpkı Tur Dağı'nda olduğu gibi, ateşte mücessem hale gelen Müzdelife'deki yıldırım (Kuzah) ilahıyla ilişkilendirmişlerdir.¹⁰⁰

Kureys, kendilerine özgü kabul ettikleri vakfe yerlerinde vakfe yapar, hac için Mekke'ye gelen hacılara da bu muayyen menâsiki yapmalarını zorunlu kılardı.¹⁰¹ Elbette ki hacda bütün Arapların tek tip bir menâsik üzere olduklarını söylemek güçtür. O bakımdan, bazı rivayetlerde kendilerini “Benû İbrâhim”, “Ehl-ü Haram”, “Ehlüllâh”, “Vülâtu'l-Beyt”, “Kuttânu/Sâkinu Mekke” olarak seçkin elitist tabakadan gören Ahmesilerin -her ne kadar bunu sonradan ihdas etmiş olsalar da- Arafat vakfesi sünnetini (adetini) kendileri için kaldırdıkları, Arafat'ta vakfe ve ifâde yapmadıkları, bu vakfeyi Hill ehline yükledikleri ve bunu Hillîlerin yaptığını da ifade edilir.¹⁰² Nevar ki Kureys'in Ara-

⁹⁷ Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 41; Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 2: 73; Cāhiliye Arap şairlerden biri, Ebû Seyyâre ve onların anlaşmaları olan Fezâre oğullarına kalabalıkta yol açtıklarına ve Ebû Seyyâre'nin eşeği üzerinde ifâde için icazet verdiğine atıf yapmıştır. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 122; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 29; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 53; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 40; Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1: 410.

⁹⁸ İmâm Ebû Ubeydullah Muhammed b. Umrân el-Merzubânî, *Mu'cemu'ş-şuarâ'*, thk. Fritz Krenkow (Beyrut-Lübnan: Mektebetu'l-Kudsî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 382; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 387.

⁹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Münî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1: 59-60; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 319; Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr Gâlib el-Âmilî Ebû Cafer et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387), 2: 265; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1: 628; Ahmed b. Alî b. Ahmed el-Fezârî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi snâati'l-inşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1: 466; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 7: 55; 11: 384; Soysaldı, “İslâm Öncesi Mekke Toplumları”, 162.

¹⁰⁰ A. J. Wensinck, “Hacc”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: MEB Yay., 1987), 17.

¹⁰¹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 382, 353.

¹⁰² İbn İshâk, *Sîre*, 101; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 199; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 1: 59; İbn Habîb, *el-Munemmak*, 127; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 176, 179; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4: 188; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 134; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ*, 8: 141-142; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1: 410; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 373; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 40.

fat'ta vakfe yapmadığı rivayetlerini genel bir durum olarak kabul etmek biraz zor görünüyor. Çünkü onlar kendilerini seçkin gördüklerinden dolayı Hill ehli ile aynı yerde vakfe yapmıyorlardı. Dolayısıyla Kureyş Arafat düzlüğünde vakfe yapıyordu hatta Harem sınırında Nemire'de Ma'zimeyn kampüs alanını kendileri için vakfe yeri tayin etmişlerdi. Arefe günü akşamına kadar burada kalıyor vakfelerini yapıyor güneş batınca Müzdelife'ye akın (ifâde) ediyorlardı.¹⁰³ Hz. Peygamber'in Ahmesi olmasına rağmen câhiliye döneminde Arafat ve Müzdelife'de diğer insanlarla birlikte vakfe yaptığına dair rivayetler de¹⁰⁴ bunu teyid etmektedir. Câhiliye Araplarında bu dağ ve tepelerin takdis ve ta'zim edilmesi ancak ilahlardan herhangi birinin varlığıyla izah edilebilir. Aksi takdirde bu mekânların, onların nazarında hac menâsikinin bir cüzü olması mümkün olamazdı. Zi'l-Hicce hilalinin gökyüzünde tezahürüyle hacca, güneşin dik olduğu saatte vakfeye başlamaları, batışıyla Müzdelife'ye ifâde (akın) etmeleri, burada tekrar güneşin doğuşuyla Mina'ya hareket etmeleri bu ritüellerin Ay ve Güneş Tanrısına tapmakla bağlantılı olabileceğini akla getirmektedir.¹⁰⁵ Mekkeli Arapların bütün bu ritüellerin Hz. İbrahim'e dayandığı iddiasında olmaları özellikle de Kur'an'ın Hz. İbrahim dönemi insanların Güneş ve Ay tanrılarına taptıklarından bahsetmesi de bu ihtimali güçlendirmektedir. Benzer şekilde kaynaklarda Müzdelife'de doğan güneşin ilk olarak görüldüğü ve hac ifâde mücizinin (hareket iznini verenin) önünde durduğu bir tepeden, (Karn), Kuzah (قَرَح) adında bir dağın varlığından bahsetmeleri, bu ismin bir rivayete göre bahar ayında semada ortaya çıkan kavisli yollar olduğu, İbn Abbas'a dayanan bir başka rivayette Kuzah'ın şeytanın ismi olmasından dolayı "Kavsü Kuzah" değil de "Kavsullah" denmesi gerektiği veya bulutlar, rüzgâr ve gök gürültüsü ile görevli olduğu tasavvur edilen bir melek ismi olduğu şeklindeki rivayetler, tıpkı Safa ve Merve zirvelerinde olduğu gibi Müzdelife ritüelinin merkezinde de, zamanla konum ve kıymeti azalan, İslâm'ın ortaya çıkışında büyük putlardan olmayan maruf kadîm Arap putlarından bir

¹⁰³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 179; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11: 361-362, 379.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 204; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 179; Süheyli, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 192; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 2: 355; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 352; Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ el-Husrevcirdî Ebû Bekr el-Beyhakî, *Delâilu'n-nübüvve ve marifeti ahvâli sâhibi's-şerî'a* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405), 2: 37; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 1: 545.

¹⁰⁵ Wensinck, "Hacc", 16-17; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11: 383, 385; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplumları", 160.

ilahın varlığını akla getirmektedir.¹⁰⁶ Bununla beraber cāhiliye Arapların güneş batmadan Arafat'tan; güneş doğmadan da Müzdelife'den Mina'ya hareket etmeme kuralına Hz. Peygamber'in İslâm döneminde muhalefet etmesi yani güneş doğmadan Mina'ya hareket etmesi¹⁰⁷ muhtemelen güneş ayinini ortadan kaldırmaya yönelik bir teşebbüs olsa gerektir.¹⁰⁸

Muayyen mekânlarda hac (ziyaret) ve vakfe yapmak, oryantalistlerin ileri sürdükleri gibi ister Samilerden kalma eski bir adet olsun¹⁰⁹ isterse İslâm geleneğinin ileri sürdüğü gibi Hz. İbrahim kültür mirası (sünnet) olsun her hâlükârda Kur'an aşağıdaki ayetlerde cāhiliye Arapların Arafat ve Müzdelife vakfelerinden özellikle de buralarda yapılan zikir ve dualardan bahsetmiş, diğer ilahları ilga ederek bu ritüellerin merkezine Allah fikrini yerleştirmiş ve pagan ayinlerine tevhit libasını giydirmiştir. Aynı şekilde kendilerini Tanrı'nın seçilmişleri olarak görüp de Arafat'ta Hill ehlinden ayrı mekânda vakfe yapan Kureys'in diğer insanlarla vakfe yapmaları talep edilerek vakıada bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir.¹¹⁰

2.1.4. Hira, Ebû Kubeys ve Sebîr Dağı Vakfesi

Cāhiliye Arapları sadece oturdukları meskûn alanda ilah evleri inşa etmemişler, kendi itikatlarınca ilahların mukim olduklarını düşündükleri, semaya daha yakın olması, dua ettiğinde dualarını işitmesi ve isteklerine icabet etmesi için yüksek yer ve dağları, buralardaki mağara ve kovuklarını da ilah evlerine (Buyûtu'l-Âlihe) çevirmiş ve ibadet etmişlerdir. Hira, Ebû Kubeys ve

¹⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "k-z-h" mad., 2: 563-564; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, "k-z-h" mad., 7: 57-58; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 287, 384; Kuzah'ın, Arapların Müzdelife'de taptıkları yıldırım ve fırtına ilahı olduğu hususunda bk. Wensinck, "Hacc", 17.

¹⁰⁷ Buhârî, "Hac", 101; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî el-Horâsânî en-Nesâî, *Sünen*, thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde (Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986), "Menâsiku'l-Hac", 213; Tirmizî, "Hac", 60; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5: 328; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 429; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 5: 202.

¹⁰⁸ Wensinck, "Hacc", 17; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 161.

¹⁰⁹ Wensinck, İslâm'daki haccı, Tevrat'taki (Çıkış, 23/14, 17; 34/23-24) uygulamalarla ilişkilendirmiş, Houtsuma ise Arafat vakfesini, İsrail oğullarının, her türlü cinsi ilişkidenden uzak durmak, temiz elbise giymek ve elbiseleri yıkamak suretiyle (Çıkış, 19/14-15) Tûr-i Sinâ'da Tanrı huzurunda durma ritüelinin bir uzantısı olarak görmüştür. (Bk. Wensinck, "Hacc", 16) Bununla beraber Cilacı ve Soysal bu durumun, İslâm haccıyla bir ilgisinin olmadığını ifade etmişlerdir. Bk. Osman Cilacı, *İlahi Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban* (İzmir: Akyol Neşriyat, 1980), 86; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 158.

¹¹⁰ el-Bakara 2/198-201.

Sebîr câhiliye Arapların inziva ve ibadet için haccettikleri yüksek yer ve dağların en meşhurları arasında yer alıyorlardı.

Hira: Kureyş'in büyükleri sıkıntı ve felaket anlarında ilahlara dua için, putlara tapmaktan uzak duran bazı abit ve zahitler de tefekkür ve teemmül için bu dağa sığınarlardı.¹¹¹ Câhiliye şiirinde Hira, hacda Kureyş'in dua için bir araya toplandığı mekânlar arasında zikredilmiştir.¹¹² Benzer şekilde Ebû Tâlib'in kasidesinde de Sevr, Sebîr ve Hira, Kâbe ile birlikte Hac ritüellerinin yapıldığı kendisine yemin edilen kutsal mekânlar arasında yer almıştır.¹¹³ Dağ inziva ve ayinleri, câhiliye döneminde Allah'a/ilahlara yakınlaşma ritüellerindedir.¹¹⁴ Klasik kaynaklarda Kureyş'in ve Hz. Peygamber'in câhiliye döneminde Hira mağarasında tehannüs (teberrür, tenessük, tehannüf, tehavvüb, teharrec, teabbud, itikâf, uzlet, inziva)¹¹⁵ geleneğinden bahsedilir. Câhiliye döneminde Hira mağarasında inzivaya/itikâfa çekilen pek çok kişinin varlığından söz edilir.¹¹⁶ Kureyş, her sene bir ay züht ve ibadet (tehannüs) için Hira mağarasında inzivaya/itikâfa çekilirdi. Bu geleneğin içinde olan Hz. Peygamber'in de İslâm öncesi her yıl bir ay (Ramazan ayı) bu mağarada inziva ve itikâfa çekildiği ve bu ayda fakirleri doyurduğu rivayet edilir.¹¹⁷ Dolayısıyla Kureyş'in Hira mağarasını ta'zimi câhiliye Arapların şiirlerine de konu olmuştur.¹¹⁸ Mesela, Hz.

¹¹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 404.

¹¹² Bu şiirin kaynaklar için 27. dipnota bakınız.

¹¹³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 273; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 3: 26-27; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 9, 70; Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 2: 61.

¹¹⁴ Munazzametü Mu'temerî'l-İslâmî, *Mecelletu mecmei'l-fikhi'l-islâmî*, haz. Üsâme b. ez-Zehrâ (Cidde: y.y., ts.), 5: 2440.

¹¹⁵ Kureyş ve Hz. Peygamber'in Hira'daki uzletıyla ilgili kullanılan bu kavramlar hakkında geniş bilgi için bk. M. J. Kister, "et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir İnceleme", çev. Ali Aksu, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2, sy. 4 (Ankara 2000): 215-230; Şükran Adıgüzel, "Vahyin Başlangıcıyla İlgili Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerin Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2015), 67-76.

¹¹⁶ Hira'da tehannüs eden bu kişiler, Hâlid b. el-Hâris b. Ubeyd b. Teym b. Amr b. el-Hâris b. Mebzûl el-Hâris b. Abdimenât b. Kinâne, Abdulmuttalib b. Hâşim b. Abdimenâf, Şeybe b. Rabîa b. Abdişşems, Zeyd b. Amr b. Nufeyl, Varaka b. Nevfel ve Ebu Ubeyde b. Nevfel'dir. Bk. İbn Habîb, *el-Munemmak*, 239, 422; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzurî, *Cümelu min ensâbi'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekâr-Riyâd ez-Ziriklî (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1996), 10: 469; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 5: 43; Halebî, *es-Sîre*, 1: 339; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Hasâisu'l-kübrâ* (y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1: 43; Adıgüzel, *Vahyin Başlangıcı*, 72-73.

¹¹⁷ İbn İshâk, *Sîre*, 121; İbn Habîb, *el-Munemmak*, 422; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 300; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 236; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 253-256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 9, 18; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ*, 3: 24; Halebî, *es-Sîre*, 1: 339; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 343; Kister, "et-Tehannüs", 215-216.

¹¹⁸ Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 1: 370.

Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in, uzun bir kasidesinde cāhiliyede Kureyş'in Hira'daki bu inziva ve ibadet (bürr/teberrür) hayatından, tehannüs için Hira'ya çıkıp inenlerden bahsettiğini görüyoruz.¹¹⁹ Hatta cāhiliye döneminde Hira mağarasında züht adetini başlatan ilk kişinin de Abdulmuttalib olduğu kaydedilmiştir. Abdulmuttalib Ramazan ayı hilali ortaya çıkınca Hira'da itikâfa/inzivaya girer, ay bitinceye kadar bu inzivadan çıkmaz ve bu ayda fakir fukarayı doyururdu.¹²⁰ Dolayısıyla Haşim oğulları gençleri de Abdulmuttalib'in bu tehannüs adeti üzere devam etmişlerdir.¹²¹ Rivayetler, Hira'da inziva ve itikâf adetinin başlamasını Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'e dayandırsalar da bunun Kusay'la başlama olasılığı daha yüksektir. Çünkü bugün Kur'an'a da yansımış olan Kureyş'in dinî ritüellerinin pek çoğu, Kusay döneminde inşâ edilmiştir. Muhtemelen Kureyş'in Hira'da tehannüs rivayetleri, cāhiliyede tıpkı harem dağları arasında yer alan Arafat, Müzdelife, Sebîr, Ebû Kubeys yahut Safâ ve Merve tepeleri ayinleri gibi Kâbe ibadetine bağlı bir dağ tapınma biçimi olma olasılığı söz konusudur.¹²² Çünkü tıpkı Arafat ve Müzdelife (Sebîr) ritüellerinin akabinde yaptıkları gibi, Kureyş'in ve Hz. Peygamber'in Hira'da tehannüs/inzivadan indikten hemen sonra, eve gitmeden ilk yaptıkları şeyin Kâbe'yi tavaf etmek olduğunu görüyoruz.¹²³

Ebû Kubeys: Safâ'nın hemen bitişiğinde yükselen, Mescid-i Haram'a güneşin kendisi üzerinden doğduğu, cāhiliyede "emin" lakabı ile tesmiye edilmiş bir dağdır. Bu dağın kutsiyeti, kaynaklarda daha çok, Ebû Kubeys'in yaptığı ilk beytin (ilah evinin) burada olması, Hacer-i Esved, Hz. Adem, İbrahim ve İsmâil ile ve yeryüzünde Allah'ın yarattığı ilk dağ olma özelliği ile

¹¹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 235; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 253; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 9; Takiyuddîn Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed İbn Teymiye, *Câmiu'l-mesâil*, thk. Muhammed Azîz Şems (y.y.: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1422), 6: 135-136; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 1: 370.

¹²⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 1: 618; Halebî, *es-Sîre*, 1: 339; Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfûsi'n-nefis* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1: 159; Belâzurî, *Cümelu min ensâbi'l-eşrâf*, 1: 84; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 7: 81; Vecdî, *es-Siyâmu fi cezîreti'l-Arab kable'l-İslâm*, erişim 30 Ekim 2016, <http://www.ahewar.org/>

¹²¹ Vecdî, *es-Siyâmu fi cezîreti'l-Arab kable'l-İslâm*, erişim 30 Ekim 2016, <http://www.ahewar.org/>

¹²² Kister, "et-Tehannüs", 230.

¹²³ İbn İshâk, *Sîre*, 121; İbn Habîb, *el-Munemmak*, 239; Belâzurî, *Cümelu min ensâbi'l-eşrâf*, 1: 105; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 300; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 236; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 253-256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 18; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 3: 24; Halebî, *es-Sîre*, 1: 339; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 163.

ilişkilendirilmiştir.¹²⁴ Tarihçilerin haberlerinde bu dağın Hz. İbrahim, İsmail ve Hacer-i Esved ile ilişkilendirilmesi, Ebû Kubeys dağının da hac şeâirinin içinde yer alan mukaddes mekânlardan olduğunu ortaya koyuyor. Câhiliye Arapları haclarını tamamlamak ve dileklerini ilahlara arz etmek için bu dağın üzerine çıkarlardı. Şiddet ve bela anlarında, yağmur yağmadığı zaman yağması için kendisine yönelip üzerinde dua edilen dağlar arasında idi.¹²⁵ Bu dağa neden Ebû Kubeys dağı dendiği hususunda bir rivayete göre Cürhümilerden yahut Mezhic ve Eyâd'dan olan Ebû Kubeys'in buraya tırmanıp ilk beyti yapmış olmasından ve Tufan hadisesinde Hacer-i Esved'in Ebû Kubeys'de korunmuş olmasından söz edilmesi, bu beytin Kâbe ile bağlantılı bir ibadet evi olmasını, daha sonra bu ibadetin Hacer-i Esved ile bugünkü Kâbe'ye intikal etmiş olabileceğini akla getirmektedir. Çünkü İslâm'a yakın dönemde Mekke'nin zahit ve abitleri, tehannüf, tehannüs ve ruhban ehlinden olanlar hâlâ buraya tırmanır ve itikâf yaparlardı. Dolayısıyla Ebû Kubeys tepesinin de câhiliye döneminde kutsal mekânlardan olduğu ortaya çıkıyor.¹²⁶

Sebîr: Mekke'de Ğaynâ, A'rac, Ahdeb, Zenc ve Hadrâ adında pek çok Sebîr'den aynı şekilde Mina'ya bitişik, Mina'dan görülen, koçun Hz. İbrahim'e gönderildiği Mekke'nin büyük ve yüksek dağları arasında Mina'daki Sebîr'den bahsedilse de bizim hac ritüeli içerisinde yer alan Sebîr dağı Sebîru'n-Nes' ya da Sebîru Cem'dir yani Müzdelife/Meş'ar toplantısı ve ifâdesinin (الإفاضة) yapıldığı hac şeâirinin içinde yer aldığı kutsal bir mekândır.¹²⁷ Câhiliyede Kays b. Aylân'dan Sübey'a binti el-Ehab bir şiirinde kutsallığından dolayı dağ geçişinin Sebîr'de emniyette olduğundan söz etmiştir.¹²⁸ Bu dağın kutsiyeti, ziyaret ve

¹²⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 32; 2: 266-268; Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs el-Mekkî el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehri ve hadîsihi*, thk. Abdulmelik Abdillâh Dehîş (Beyrut: Dâru Hîdr, 1414), 4: 20-25; Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (y.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992), 1: 401; Zemahşerî, *el-Cibâl ve'l-emkine*, 27; Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 1: 80, 122; Fâsî, *Şifâu'l-ġarâm*, 1: 30-31; Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. 1973), 23.

¹²⁵ *el-Meşrik*, Yıl: 39, Temmuz-Eylül 1941, s. 251 vd.'dan naklen Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 405.

¹²⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 405; 7: 7-8.

¹²⁷ Ebû Bekr Muahmmmed b. Mûsâ b. Osmân el-Hâzimî el-Hemedânî Zeynuddîn, *el-Emâkin*, thk. Muhammed b. Muhammed el-Câsir (y.y.: Dâru'l-Yemâme, 1415), 172; Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 2: 72-73; Abdulmü'min b. Abdülhak İbnu Şemâil el-Kutey'î el-Bağdâdî Safiyyüddin, *Merâsudu'l-itlâ' alâ esmâ'il-emkine ve'l-bikâ'* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412), 1: 292.

¹²⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 25-26; Kilât, *el-İktifâ*, 1: 90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 202.

teberrük için tırmadıkları ya bir puttan veya put evinden kaynaklanıyordu.¹²⁹ Aynı şekilde Sebîr dağı, Kureyş'in, kıtlık zamanlarında Abdulmuttalib önderliğinde yağmur duasına çıktığı dağlar arasında yer alıyordu.¹³⁰ Cāhiliye Arapları özellikle de Mekke ve Hicaz ehli, yağmur yağmayıp kıtlık olduğunda sığırları toplayıp, yanlarına Süle' ve 'Uşer adında odunları alarak sığırın üzerine/kuyruğuna bağlayıp engebeli yüksek bir dağa çıktıkları, orada hayvanın arkasında "Nāru'l-İstiskâ/Nāru'l-İstimtâr" denen yağmur duası ateşi yaktıkları ve bu ateşin şimşegi harekete geçireceğine inandıkları, yağmur yağdırması için ağlayıp ilaha yalvardıkları ifade edilir. Ümeyye b. Ebi's-Salt (ö. 8/630) ve Veral/Vedāk et-Tâi, şiirlerinde bu cāhiliye adetine atıf yapmışlardır.¹³¹ Kur'an'da mukaddes vadiye, Tur Dağı'na, buradaki ateşe ve Hz. Musa'nın Tanrı ve O'nun ruhu (Cebrail) ile burada iletişime geçtiğine atıf yapılması da¹³² cāhiliye Arapların Tanrı/Vahiy-dağ kültürüne ilişkin tasavvur, tahayyül ve teamüllerleriyle oradaki portrenin birbirleriyle uyuyor olmasından kaynaklanıyor.¹³³ Cāhiliye Araplarında bu mekânların kutsiyeti, ilahlar ve harikulâdevî güçlerin bu mekânlarda meskûn olduğuna, mücessem hale geldi-

¹²⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 405, 387.

¹³⁰ Ahmed b. Muhammed b. Ebibekir b. Abdilmelik el-Kastalânî Ebü'l-Abbâs Şihâbuddîn, *Mevâhibu'l-ledüniyye bi'l-menhi'l-Muhammediyye* (Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, ts.) 1: 63; Halebî, *es-Sîre*, 1: 87; Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf b. Ahmed b. Şihâbuddîn b. Muhammed ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî alâ mevâhibi'l-ledüniyyeti bi'l-menhi'l-Muhammediyyeti* (y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 1: 155.

¹³¹ Alûsî, *Bulûğu'l-erab*, 2: 164, 301; Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî İbnu'l-Fakîh, *el-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1996), 508; Ebü Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl b. Saîd b. Yayâ b. Mehrân el-Askerî, *el-Evâil* (Tantâ: Dâru'l-Beşîr, 1408), 35-36; Ebü Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî el-İsfahânî, *el-Ezmine ve'l-emkine* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417), 354; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1: 466; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 12: 272, 391.

¹³² Tâhâ 20/9-14.

¹³³ İlahların dağlarla ilişkisi daha kadîm köklere sahiptir. Tevrat'ta Tanrı ve kutsal dağ, Tanrı Yahve'nin bir dağ ilahı, dağ Tanrısı olma ve bu kutsal dağların dua yapma ve Tanrı'nın hitabına muhatap olma yerleri olarak görüldüğüne ilişkin anlatılar yer almıştır. Bk. Çıkış, 3/1-7; 4/27; Çölde Sayım, 10/33; 1. Krallar, 19/8; 20/23; Hâkimler, 5/5; Mezmurlar, 2/6; 3/4; 15/1; 43/3; 48/1-2; 68/15-18; 99/9; 121/1; 89/12-13; Daniel, 9/16, 20-21; Yahudilikte Yahve, kutsal dağ ile bağlantılı görülmüş ve "bir dağ Tanrısı" olarak belirtilmiştir. "Sinai, Peor, Hermon, Lübnan, Karmel, Tabor, Garizim, Siyon Yahve'nin dağları idiler." İncillerde de benzer anlatılar sözkonusudur. Bk. Luka, 21/37; Matta, 14/23; 17/1; 5/1-2. Bk. Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 10-13; Şahar Arzy v.dğr., "Vahiyler Niçin Hep Dağlarda Geldi? Mistik Tecrübelerin Bilişsel Nörobilim ile İlişkisi", çev. Ali Kuşat v.dğr. *ERUIFD* 1, sy. 14 (2012): 95.

klerine yahut buralara defnedilmiş kutsal kişilerin varlığına dayanması uzak bir ihtimal değildir.¹³⁴

Kur'an, dağ-Tanrı/vahiy ilişkisi bağlamında Hira mağarasına, Sebîr dağının olduğu Müzdelife (Meş'ar) ayinine ve Hz. Musa'nın Tur Dağındaki inzivasına¹³⁵ İmran, Zekeriyya, Yahya ve Meryem gibi İsrailoğulları mabet ailesinin çeşitli mekânlardaki inziva ve itikâf hayatlarına atıf yapmıştır. Aslında kadîm toplumlarda dağlar, tanrılarla iletişim kurmanın, isteklerini onlara dile getirmenin mekânları olarak görülüyordu. Câhiliye Araplarında dağların ilahlarla ilişkilendirilmesi dağ itikat ve kültürleri, İslâm kültüründe de Allah'la ilişkinin ve vahyin başlangıcı kabul edilmiştir. Öyle ki câhiliyede inziva, itikâf, tehannüs, tehannüf, terehhüb merkezi olan Hira, Hz. Muhammed'in Tanrı'dan bilgi aldığı onun kelamına muhatap kılındığı kutsal mekân olarak kabul edilmiştir. Kâbe'nin rükûnlarının inşasında aralarında Tûr ve Cûdî dağının bulunduğu Hira, Sebîr ve Ebû Kubeys dağlarındaki taşlardan Hz. İbrahim'in faydalandığına yönelik İslâmî kaynaklardaki rivayetler de¹³⁶ bu dağların kutsalla olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Eğer bu ritüel mekânlarının kutsiyetini ve buralarda yapılan ayinleri İslâm'ı, câhiliye Arap kültüründen tenzih ve takdis etmeye yönelik geleneğimizin ileri sürdüğü Hz. İbrahim'e ircâyı yok sayarsak, İslâm'ın hac ibadetinin, büyük oranda pagan unsurlardan ayıklanmış ve tevhitte mayalanmış câhiliye Arap kültürüne dayandığını söylemek mümkündür.

2.1.5. Şeytan Taşlama

Câhiliyede haccın menâsik ve sembollerinden biri de remyu'l-cemerât (akabelere taş atmak) tı.¹³⁷ Arafat, Müzdelife'de icâze ve ifâde işlerini yürüten

¹³⁴ Hud, Salih, Şuayb vb. yetmiş peygamberin kabrinin Kâbe'de, Rüknu Yemânî ile Hacer-i Esved, Hicr ile Zemzem arasında olduğuna dair rivayetler de bu ihtimale işaret etmektedir. Bk. el-Hasen b. Yesâr el-Basrî Ebû Saîd, *Fezâilu Mekke ve's-sekenü fihâ*, thk. Sâmî Mekki el-Ânî (Kuveyt: Mektebetu'l-Fellâh, ts.), 20; Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Âsâr*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî (Beirut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2: 298; Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdevey b. Nuaym b. el-Hakem, *el-Müstedrek*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 2: 615; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 73; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 4: 96.

¹³⁵ Bk. Tâhâ 20/9-14; el-A'râf 7/171; el-Kasâs 28/29-32, 44, 46; el-Mü'minûn 23/20; et-Tîn, 95/1-3; et-Tûr 52/1-7; el-Haşr, 59/21.

¹³⁶ İbnu'l-Fakîh, *el-Büldân*, 76; Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 4: 465.

¹³⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 319; Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92.

kişiler olduğu gibi Şeytan taşlama ritüelini sevk ve idare eden kişiler de vardı. İnsanlar Müzdelife'den Mina'ya geldiklerinde Sûfe'den (Gavs b. Mürr b. Üdd b. Dâbiha b. İyâs b. Mudar) bir adam (Sevr b. Asfer) kalkar onların şeytan taşlaması için icazet verirdi. Sûfe veya Sûfe'den bir adam taş atmadıkça onlar taş atmazlardı.¹³⁸ Hatta ihtiyaçlı olanlar, acele edenler bu sorumlu kişiye, “Kalk taşla da biz de senile taşlayalım” deseler de bu kişi “Hayır, vallahi güneş meyletmedikçe olmaz” diyerek güneş meyletmeden taşlamayı başlatmazdı.¹³⁹ Müzdelife'den Akabe'ye gelen Bekr b. Vâil oğulları, Rabîa b. Nizâr'ın yanına gelen Kinde'ye şeytanı taşlamaları için izin (icâze) verdiği ve yine büyük şeytanı (cemretu'l-kübrâ) taşlamak için mücadele edip sıkıştıkları, tepesine taşlar atarak ilerledikleri câhiliye şiiirinde yer alan hususlar arasındadır.¹⁴⁰ Hem câhiliye hem de İslâm'ın başlangıcında yaşamış olan Huzeyfe b. Enes el-Hüzelî saç başı dağınık, birbirleriyle yarışır bir halde cemeratı taşıyan hacılardan bahsetmiştir.¹⁴¹ Tıpkı Safa ve Merve tepesinin takdis ve ta'zimi dikili ilahlarla bağlantılı olduğu gibi, Mina ve Cemretu'l-Ûlâ, Cemretu'l-Vustâ ve Cemretu'l-Kübrâ'nın da putlarla bağlantısı söz konusu olabilir. Kaynaklar Amr b. Luhay'ın Mina ve Cemerât bölgesine yedi put diktiği, bunlardan üçünün ilk, orta ve büyük cemerata dikildiği, bunlara üçer defa 21 taş atılması kuralını koyduğu ve taş atılırken “Sen falancadan-az önce taşlanan puttan daha büyüksün” dendiği ifade edilmiştir.¹⁴² Taşlama şeklinde ortaya çıkan bu hac ritüeli sadece Hicaz bölgesi Araçlarında değil aynı zamanda yarımada'nın diğer hac mekânlarında da Benî İrem'de de malum ve maruf sembollerdendi. Hatta Tevrat'ta da buna işaret edilmiştir.¹⁴³

¹³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 120; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 1: 56; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1: 622; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 261; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 52.

¹³⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 120; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 257; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 52; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 38; Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kureşî Şihâbuddîn en-Nüveyrî, *Nihâyetu'l-erab fi funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423), 16: 27; Soysaldı, “İslâm Öncesi Mekke Toplulukları”, 166.

¹⁴⁰ Ebû Tâlib b. Abdilmuttâlib'e nispet edilen şiiirde buna temas edilmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 274; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 71; Ebü'l-Bekâ el-Hillî, *el-Menâkibu'l-mezîdiyye*, 1: 322; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 41.

¹⁴¹ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Sîde el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-muhîdu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), “c-m-r” mad., 7: 417; Câhîz, *el-Hayavân*, 5: 70; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “c-m-r” mad., 4: 146-147.

¹⁴² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2: 176; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11: 384.

¹⁴³ Yaratılış, 31/51; Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 11: 385.

Câhiliye Araplarında etrafında tavaf edilip kendisi için hac yapılan pek çok cemerat vardı. Putlar, mukaddes mekânlar ve ecdad kabirleri bunlardandı. Her ne kadar İslâmî gelenek, Mina'daki cemerat'ın taşlanması, büyük oranda Hz. İbrahim'e, onun oğlunu kurban etme esnasındaki şeytanla mücadelesine ırcâ' etse de bunun burada bulunan bir put, ilahtan kaynaklanıyor olabileceğinin yahut burada taşlanan bir şahsın kabrinin olma olasılığının da gözardı edilmemesi gerekiyor. Çünkü Mina'da cemeratın yanında bulunan kurban kanları ile meshedilmiş putlara yemin edildiğini ifade eden câhiliye şiiri¹⁴⁴ ve aynı şekilde Kâbe'nin yıkılması için Taif'ten Ebrehe'ye rehberlik eden Ebû Riğâl'in Ebrehe'nin ordusunun taşlandığı Muğammis bölgesinde öldüğü ve Kâbe'nin yıkılmasına rehberlik ettiği için onun medfun bulunduğu Muğammis bölgesinde yani Mina'da Arapların kabrini taşladıklarına dair pek çok rivayet¹⁴⁵ bu ihtimalleri düşündürmektedir. Bununla birlikte bu taşlama ayininin, Houtsma (ö. 1943) ve Wensinck'in (ö. 1939) ileri sürdükleri gibi, güneşe musallat olan ifriti korkutma ve güneş ifritini defetme itikatlarından kaynaklanmış olması da uzak bir ihtimal değildir.¹⁴⁶ Aslına bakılırsa lanetlemeyi sembolize eden bu taşlama (recm) farklı sebeplere bağlı olarak sadece Araplarda değil Samilerde de yaygın bir gelenek idi.

Kur'an cemerat bölgesinde şeytanın taşlanma ritüeline doğrudan atıf yapmasa da bu ritüeli genel hac ayetleri içerisinde konumlandırmak mümkündür. İslâm, cemeratta bu ayinin yapıldığı ilahları süpürmek ve bu günde tatbik edildiği üzere taşlama sırasında “بِسْمِ اللَّهِ الْكَبِيرِ” ifadeleriyle merkeze Allah'ı yerleştirmek suretiyle bu pagan ritüellerine dokunmadan bunları ibkâ etmiştir.

2.1.6. Hacer-i Esved'i İstilâm

Taşlara ve putlara (esnâm, evsân) ibadet, onların etrafında tavaf etmek câhiliyede önemli bir role sahipti. İbadet evlerinde taş ve kayalara yakınlaşmak câhiliye Araplarında yaygın bir adet idi.¹⁴⁷ Ebû Recâ al-Utâridî “Biz taşlara tapınırdık, daha güzel bir taş bulunca, öncekini atar, sonrakini alırdık, taş bulamazsak topraktan küçük bir yığın yapar, bir koyun getirip, bu yığının üstüne

¹⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2: 35.

¹⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 47-48; Belâzurî, *Cümelu min ensâbi'l-eşrâf*, 1: 25-26; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 132; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 1: 403; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 213.

¹⁴⁶ Wensinck, “Hacc”, 17.

¹⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 354; 12: 13.

sağar, sonra da o yığınin etrafında tavaf ederdik” ifadeleri bu durumu teyit etmektedir.¹⁴⁸ Gerek tavaf gerekse de tavafın dışında ilah olarak kabul ettikleri kayalara, putlara, mukaddes ilah evlerine, bu evlerin duvarlarına, köşelerine ve örtülerine inayetine nail olmak ve kutsanmak için dokunmak, onları öpmek ve istilâm etmek cāhiliye Arapları nezdinde önemli dinî sembollerdendi. Onlara dokunup öpmenin kendilerini ilahlara yaklaştırıp ulaştıracağını, ilahları kendilerinden razı kılacağını ve hastalıklarını iyileştireceklerini düşünüyorlardı. Bu nedenle de ilahları açık görünür alanlara diyor ve onları meshediyorlardı. Cāhiliye Araplarında özellikle de Mekkeliler de Hacer-i Esved için kullanılan “temessuh” ve “istilâm” belirli manalara sahip olan kelimelerdendi. Dolayısıyla onların nezdinde öncelikli olan, kişinin bu mukaddes taşa eli, avucunun içi veya bir değnek, dal ile dokunup sürünmesi (temessüh), şayet bu mümkün değilse uzaktan selamlayıp elinin içini öpmesi (istilâm etmesi) idi.¹⁴⁹ İşte Hacer-i Esved de bu kutsal taşlar arasında idi. Onlar, kutsanmak ve inayetine nail olmak için Hacer-i Esved’i meshediyorlar,¹⁵⁰ Rüknu Hacer-i Esved ile Mültezem, Hatîm arasında yeminleşir zalime beddua ederlerdi.¹⁵¹ Hacer-i Esved’i Kâbe’ye yerleştirme şerefine nail olmak için Kureyş’in birbirleriyle çekiştiklerine dair rivayetler de bu kaya parçasının onların nazarında büyük bir değerinin varlığını ve en kutsal şey olduğunu ortaya koyuyor. Hatta bunun, Kâbe putlarından daha üstün bir konuma sahip olduğunu söylemek de mümkündür.¹⁵² Şöyle ki İslâm öncesi Arap putperestliğine dair çalışmaları bilinen J. Wellhausen (ö. 1918) ve diğer bazı müsteşrikler Kâbe’nin cāhiliye Araplarındaki kutsiyetinin, içerisinde putların bulunmasından değil, bizatihi mukaddes olan, muhtemelen Nizk (نيزك) yıldızı yahut kadîm mukaddes bir ilahın parçası olan Hacer-i Esved’den kaynaklanmış

¹⁴⁸ Buhârî, “Meğâzî”, 72; Beyhakî, *Delâilu’n-nübüvve*, 5: 333; Kurtubî, *el-Câmi’*, 8: 134.

¹⁴⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 393-395.

¹⁵⁰ Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 13; 11: 380; Ebû Tâlib’in bir kasidesinde sabah ve akşam Hacer-i Esved’i çevreleyip meshettiklerinden ve Kur’an’ın da atıf yaptığı Makâm-ı İbrâhîm yani Hz. İbrahim’in taşın üzerindeki ayak izlerinin hâlâ taze olduğundan söz edilmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 273; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 311; Süheylî, *er-Ravdu’l-ünüf*, 3: 27-28; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 70; Bağdâdî, *Hizânetu’l-edeb*, 2: 62.

¹⁵¹ Hamevî, *Mu’cemu’l-büldân*, 2: 273; 5: 190; Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Âsâru’l-bilâd ve ahbâru’l-ibâd* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 114; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 12-14.

¹⁵² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 12.

olabileceğini,¹⁵³ bunun yegâne olmamakla birlikte Kureyş'in en önemli ilahlarından biri olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁵⁴ Sadece Mekke'de değil Negrân Kâbe'sinde, Geymân, Tislâl ve daha pek çok mabette câhiliye Araçların kutsadığı Hacer-i Esved gibi taşların varlığından söz edilir. Aynı şekilde Ukâz da içerisinde mukades taş/kayaların bulunmasından dolayı takdis edilen etrafında tavaf edilen yerler arasında idi.¹⁵⁵ Mekke pagan unsurlarından olan Hacer-i Esved'i takdis ve ta'zim, tevhitte absorbe edilerek İslâm bünyesinde günümüze kadar devam ettirilmiştir. Kur'an doğrudan Hacer-i Esved'den bahsetmese de hac ve umre menâsikinden bahseden ayetler dolayımında bunu değerlendirmek mümkündür.

2.1.7. Tavaf ve Sa'y

Tavaf, câhiliyede ilahlara tapınma ve yaklaşmanın en önemli dinî sembol ve yollarından biri idi. Namaz¹⁵⁶ ve oruç gibi¹⁵⁷ önemli dinî sembolleri ikame ettikleri gibi bunu da yerine getirirlerdi. Ancak tavafın muayyen bir vakti, muayyen bir mabedi ve hac gibi özel bir mevsimi söz konusu değildi. Putların olduğu mabetlere, anıt mezarlara veya Kâbe'ye her girdiklerinde buraları tavaf ederlerdi.¹⁵⁸ İlah evlerini ve putları tavaf, câhiliyede haccın rükûnlarından bir rükûn, hac menâsikinden bir mensek idi. Kureyş'in, kendisini tavaf ettikleri bir

¹⁵³ J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums* (Berlin: y.y., 1929), 74'ten naklen Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 13.

¹⁵⁴ *el-Meşrik*, Temmuz-Eylül, 1941, s. 247'den naklen Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 13.

¹⁵⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 13; 11: 406.

¹⁵⁶ İslam öncesi Hicaz toplumunda hanif ve râki' denilen bazı kişilerin Kâbeye yönelerek namaz kıldıkları, rükû' ve secde yaptıkları ifade edilmektedir. Bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 171; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "r-k'a" ma., 8: 133; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 296; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, "r-k'a" mad., 21: 123; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 12: 49; Nu'mân el-Cârim, *Edyânu'l-Arab fi'l-câhiliyye* (Mısır: Matbaatu's-Seâde, 1923), 71; Mehmet Soysaldı, *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi* (Ankara: TDV Yay., 1997), 27-29; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Namaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (Ankara: TDV Yay., 2006), 350-351; Câhiliye Araçlarında mefhum olarak namazın bilindiğine belirli vakit ve alanlarda uygulama alanı bulduğuna dair detaylı bilgi için bkz. Cevâd Ali, *Câhiliyeden İslam'a İbadet Tarihi*, çev. Muammer Bayraktutar (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 15-25; Mehmet Azimli, *Câhiliyeyi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 87-93; İsrâfil Balcı, *Hz. Peygamber ve Namaz* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 11-18; M. Hanefi Palabıyık, "Câhiliye Araçlarına Göre Namaz", *Câhiliye Araçlarının İbadet Hayatı Kur'an'ın İndiği Tarih Çalışmaları IV*, (Bingöl: Yayınlanmamış, 18 Kasım 2016).

¹⁵⁷ Emrah Dindi, "Câhiliye Araçlarına Göre Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç", *Câhiliye Araçlarının İbadet Hayatı Kur'an'ın İndiği Tarih Çalışmaları IV*, (Bingöl: Yayınlanmamış tebliğ, 18 Kasım 2016).

¹⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 355.

evi (Kâbe) vardı.¹⁵⁹ Hareme girdiklerinde, yolculuğa çıkacakları zaman ve döndüklerinde ilk yaptıkları şey Kâbe'yi tavaf etmektir. Nevar ki tavaf, sadece Mekke şehrinin içerisinde putları bulunan köşegenli Kâbe evine özgü bir şey değildi. Aynı zamanda Kureys'in dışında kalan diğer Araplar da tıpkı Kureys'in Kâbe'yi tavaf ettiği gibi dikili taşları, putları ve kendi ilah evlerini bu şekilde tavaf ederlerdi. İşte İmriü'l-Kays'ın (ö. 540) da bir şiirinde kendisine atıf yaptığı Devâr ilahı, Arapların dikip etrafında tavaf ettikleri putlar arasında idi.¹⁶⁰ Benzer şekilde Yesrib ehli Menât'ı,¹⁶¹ Rabîa kabilesi ise Ke'abât veya Zü/Zâtu Ke'abât denilen ilah evini tavaf ederlerdi.¹⁶² Kureys'te görülen bu ilah evlerini ve putların etrafını tavaf, sadece Hicaz ehline özgü bir husus değil diğer Araplar, İrem ve Nabatlarda da yaygın sünnetlerden olduğu,¹⁶³ İsraililer, İranlılar, Hindular, Budistler ve Romalılarda da maruf olduğu ifade edilir.¹⁶⁴

Tavafa başladıklarında İsâf ile başlar, önce onu, ardından da Hacer-i Esved'i istilâm (selamlar) eder ve sol taraflarına gelecek şekilde Kâbe'nin sağından tavafa başlarlardı. Yedi şavtı bitirdiklerinde tekrar Hacer-i Esved'i selamlar ve Nâile'yi istilâm ile birtirirlerdi.¹⁶⁵ Kâbe'nin etrafında tavaf sayısına gelince bugün olduğu gibi o dönemde de yedi şavt idi. Aynı şekilde bu adedin diğer ilah evleri, anıt mezarlar, dikili taşlar ve kabirlerin etrafındaki tavaflarla orantılı olması da olanaksız değildir. Çünkü kurbanların ilahlara takdim edildiği sunaklar, reis ve eşraf kabirleri, bu kabirler üzerine dikilen anıt taşlar da yedi şavt olarak tavaf edilen yerler arasında idi.¹⁶⁶ Örneğin, İbn Habîb (ö. 245/860) ve Şehristânî'nin (ö. 548/1153) rivayetine göre Kâbe'yi yedi kez tavaf ettikleri¹⁶⁷

¹⁵⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, "b-s-s" mad., 15: 453.

¹⁶⁰ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmurâî (y.y.: Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl ts.), "d-v-r" mad., 8: 56; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, "d-v-r" mad., 14: 108; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "d-v-r" mad., 4: 297; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, "d-v-r" mad., 11: 333.

¹⁶¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 354.

¹⁶² İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1: 508; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîd*, "k-'a-b" mad., 1: 285; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, "k-'a-b" mad., 1: 718.

¹⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 374.

¹⁶⁴ Mezmurlar, 26/6-8; Fr. Buhl, "Tavâf", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 12/1 (İstanbul: MEB Yay., 1979), 65.

¹⁶⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1:120, 176; Ya'kûbî, *Târîh*, 1: 307; Halebî, *es-Sîre*, 1: 20; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 338; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 163.

¹⁶⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 354-356.

¹⁶⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 311; Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 163.

bir rivayete göre tıpkı Kâbe'de tavaf edenlerin yaptığı gibi Devâr ilahını da yedi kez tavaf ettikleri ifade edilmiştir.¹⁶⁸ Aslında bu sayı kadîm toplumlarda önemli mukaddes sayılardandır. Dolayısıyla yedi kez tavaf, sadece Araplarda olan bir ritüel değildi, onların dışında yarımadada hakim kültür İbranilerde de maruf ve mevcut olan bir uygulamadır. O nedenle Tevrat'ta da bu uygulamadan bahsedilmiştir.¹⁶⁹

Câhiliye Arapların Kâbe'yi çıplak tavaf yaptıklarından da söz edilir. Bununla ilgili Zührî'den gelen rivayet şöyledir: "Araplar Kâbe'yi çıplak tavaf ederlerdi. Sadece Hums hariç idi. Onların dışında olan Araplar, Mekke'ye geldiklerinde elbiselerini çıkarır, Hums elbisesi içerisinde tavaf ederlerdi. Çünkü Hill ehlinin kendi elbisesini giymesi helal değildi. Hums'tan kendisinden ödünç alacak bir kişi bulamaz ise elbisesini çıkarıp atar ve çıplak tavaf ederdi. Şayet kendi elbisesi ile tavaf ederse tavafı bittiğinde onu atar ve kendine haram kıları." ¹⁷⁰ Ahmesilerin (Kureyş ve anlaşımlıları) kendi elbiseleri ile Hill ehlinin ise çıplak tavaf ettikleri yer yer tarihi rivayetlerde ifade edilse de Hill ehlinin çıplak tavafının ma'hûd ve me'lûf (alışılmış ve yaygın) bir adet olduğunu söylemek oldukça zordur. Çünkü Hill ehlinden, eşraftan olan her kişinin Hums'tan elbise alacağı bir haremîsi vardı. Hatta Hz. Peygamber'in İyâz b. Himâr el-Mecâşi'nin câhiliyede haremîsi olduğu, İyâz Mekke'ye geldiğinde Hz. Peygamber'in elbisesini alıp tavaf ettiği nakledilir.¹⁷¹ Dolayısıyla bu çıplak tavaf, Kureyş'in kendilerinden alınmasını zorunlu koştuğu ihram elbisesini satın almaya yahut kiralamaya veya ödünç almaya imkânı olmayanlara¹⁷² veyahut da kendi elbisesi ile tavaf ettiğinde "lekâ"¹⁷³ olarak atıp da elbisesiz kalacak Hill ehline özgü bir durumdu. Özellikle de Hill ehlinden ve bedevilerden fakir ve

¹⁶⁸ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 11: 333.

¹⁶⁹ H. Alexander, R. Gibb, J. Hendrik Kramers, "Tawâf", *Shorter Encyclopaedia of Islam* (y.y.; Cornell University Press, 1953), 585; Buhl, "Tavâf", 65; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 356.

¹⁷⁰ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdurrezzâk*, 2: 77; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 393; Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer Ebü'l-Hasen el-Hâzin, *Lübâbu't-te'vîl fi meâni't-tenzîl*, thk. Muhammed Alî Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 2: 194; Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, 8: 141.

¹⁷¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 181; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 360, 366-370.

¹⁷² Ya'kûbî, *Târîh*, 1: 310.

¹⁷³ Varaka b. Nevfel'e ait bir şiirde bu elbiseye atıf yapılmıştır. Bk. İbn İshâk, *Sîre*, 102; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 179; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2: 390; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 2002; İbn Habîb, *el-Munemmak*, 128; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7: 189; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 2: 300; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 134; Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, 8: 141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 373.

zayıf olanlara, Ahmesilerden kiralama imkânı bulamayan yahut Ahmesi dostu olmayanlara has bir durumdu.¹⁷⁴ Hatta bir rivayete göre bunun, Amr b. Sa'sa'a ve 'Akk kabilelerinin,¹⁷⁵ Kureyş'in veya da Yemen'den bir kabilenin âdeti olduğundan da söz edilmesi,¹⁷⁶ bunun bütün Araplara teşmil edilemeyeceğini ortaya koyuyor. Ödünç elbise isteyip de bulamayıp eliyle yahut at ve eşeğin yüzündeki sineklik gibi deriden bir kemerle bağlı delikli bir bez parçasıyla ön ve arka avret yerini kapatıp Kâbe'yi çıplak tavaf etmek zorunda kalan Dubâ'a binti Amr b. Sa'sa'a adlı güzel bir kadının "Bugün bir kısmı veya tamamı görülüyor. Ondan her ne görülürse görülsün onu helal etmiyorum"¹⁷⁷ şeklindeki ızdırap seslerinin cāhiliye şirine yansıdığını görüyoruz. Müfessirler çıplak tavafı, Arapların "biz, analarımızın karnından çıktığımız gibi tavaf ederiz, günah işlediğimiz elbise içinde tavaf etmeyiz" anlayışı ve içerisinde günah işledikleri elbiseler olmadan anadan doğdukları gibi tavaf etme maksatları ile talil etseler de bunun, çıplak tavafın nedeni olmaktan daha ziyade günahsız elbisenin yani ihramın ortaya çıkışının sebebi olarak görmenin daha yerinde bir değerlendirme olacağı kanaatindeyiz.¹⁷⁸ Çünkü ihramın ortaya çıkışı günahsız elbise fikrinden mülhemdir. Çıplak tavaf ise Ahmesi elbisesi (ihramı) satın yahut ödünç alamamanın veya kiralayamamanın bir neticesidir. Kendi elbisesi içinde tavaf edip de tavaf bittiğinde bir daha giyilmemek üzere çıkarılıp Kâbe'nin kapısının önüne/İsâf ve Nâile arasına atılan, kendisinin de başkasının da giymesi ve dokunması artık ebediyen haram olan, güneş, yağmur, rüzgâr ve tavaf edenlerin ayaklarının eskittiği elbisenin de günahlarla ilişkisi söz konusudur. Muhtemelen, kişinin kendisi ve başkalarının bu elbiseden faydalanmasına engel olan şeyin de bu elbisenin tavaf eden kişinin günahlarıyla kirlenmiş olmasına dair Arap itikatlarından ya da ihramlı iken giyilen bu elbisenin kutsanmasının tıpkı ilkel toplumlarda olduğu gibi tabu kılınmış olmasından

¹⁷⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 361.

¹⁷⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 179.

¹⁷⁶ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2: 390.

¹⁷⁷ Bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 179; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 391; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 5: 1464; Beğavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 2: 185-186; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7: 189; Nizâmuddîn el-Hasen b. Muhammed b. el-Huseyn el-Kummî en-Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416), 3: 224; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 358.

¹⁷⁸ Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 2: 188; 7: 421; Beğavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 2: 185; Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3: 9; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 8: 141; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2: 390.

kaynaklanmaktadır.¹⁷⁹ Rivayetler genelde erkeklerin gündüzün, kadınların da gece çıplak tavaf yaptıkları yönündedir.¹⁸⁰ Bununla beraber birbirlerinin ellerinden tutmuş bir vaziyette,¹⁸¹ kadınlı erkekli karışık çıplak tavaf yaptıkları, birbirlerinin çıplaklıklarından faydalandıkları, cinsel haz yaşadıkları yönünde bir takım ustûreler yer alsa da¹⁸² bunun o dönemde kadınlı erkekli mistisizm ile karışık yarı erotik bir ayin olarak görülmesi mümkün değildir. Kur'an'ın 7. Yüzyıl Arap toplumunun bu uygulamalarıyla ilgili söylemine gelince bazı müfessirler, A'râf suresinin 26 ve 27. ayetlerinin Arapların bu çıplak tavafıyla ilgili nazil olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁸³

Câhiliyede Kâbe'yi ta'zim ve takdisten dolayı mümkün merteye günahsız elbiselerle tavaf yaptıkları gibi tıpkı bugün mescitlere girişte yapıldığı gibi ayakkabılarını da çıkarırlardı. Her ne kadar Ahmesilerin kendi ayakkabıları ile tavaf ettikleri belirtile de bunlar da Kâbe'yi ta'zimden dolayı mescid alanına ayakkabılarıyla dokunmazlardı.¹⁸⁴ Özellikle de Hill ehli Mekke'ye vardıklarında kendi ayakkabı ve elbiselerini tasadduk eder, Kâbe'yi tenzih ve etrafında yeni elbiselerle tavaf etmek için Ahmesilerden yeni elbise kiralar, kendileri ile Kâbe arasına ayakkabıları engel yapmaz, onlarla Kâbe'ye dokunmazlardı.¹⁸⁵ Hz. Musa'nın, mukaddes vadide Tanrı'nın huzurunda ayakkabısının çıkarılmasının emredilmiş olduğunu ifade eden kıssa ile,¹⁸⁶ câhiliye döneminde tarihçilerin ilk defa Velid b. Muğire'nin yaptığını ileri sürdükleri Kâbe'ye girişte nalınını çıkarma adetleri¹⁸⁷ arasında dolaylı bir ilişkinin söz konusu olduğu ve bu geleceğin bir devamı olarak İslâm'da da insanların mabetlere girişte ayakkabılarını çıkardıkları¹⁸⁸ görülür. Ayinlerde, mukaddes mekânlarda ayakkabıyı çıkarmak

¹⁷⁹ Robertson Smith, p. 751'den naklen Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 360-361.

¹⁸⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 179; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 390; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4: 227.

¹⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 218; Nisâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, 3: 396.

¹⁸² Arapların çıplak tavafı ile ilgili bir ustûre hakkında Bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 176; Süheyfî, *er-Ravdu'l-üniüf*, 2: 190-191; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 1: 254.

¹⁸³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 12: 360-362.

¹⁸⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, 1: 310.

¹⁸⁵ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 180-181; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 356.

¹⁸⁶ Tâhâ 20/12.

¹⁸⁷ Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Me'ârif*, thk. Servetu Ukkâşe (y.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Amme li'l-Kitâb, 1992), 551; Ebû Alî Ahmed b. Ömer İbn Rüsteh, *Kitâbu el-a'lâku'n-Nefise*, haz. Martin Theodor Houtsma (Leiden: Matbaa Brill, 1967), 7: 191, dipnot; Kal-kaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 1: 488; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 356.

¹⁸⁸ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 551.

aslında eski Samilerin bir adeti idi.¹⁸⁹ Bu da Kaffal'ın da ifade ettiği gibi, İslâm'da mescitlere girişte ayakkabıların çıkarılmasıyla ilgili ahkâmın ve hatta taharet ahkâmının Arap adetlerine dayandığını, şerî ahkâmın pek çoğunun Hz. Peygamber'in gönderilmesi amaçlanan Araplarda mevcut ve maruf adetlere göre şekillendiğini¹⁹⁰ gösterir.

Câhiliye Arapların tavafı iki türlü idi. Birisi Kâbe'yi tavaf diğeri de Safâ ile Merve arasını tavaf yani sa'y idi. Bu ikisini tavaf sayısı Kâbe'yi tavaf sayısı ile aynı idi yani yedi şavt idi.¹⁹¹ Safa ile Merve arasında sa'y yapar,¹⁹² Safa'da bulunan İsaf ilahı ile onu öperek, istilam ederek sa'ya başlar ve Nâile'yi istilam ederek tıpkı İslâm döneminde olduğu gibi Safa kayasından başlar Merve'de bitirirlerdi.¹⁹³ Sa'y ettiklerinde bu iki kaya ilahını meshederlerdi.¹⁹⁴ Ebû Tâlib kasidesinde Safâ ile Merve arasında şavtlardan ve bu iki tepedeki ilah heykel ve suretlerinden bahsetmiştir.¹⁹⁵ Bugün Müslümanların Safa tepesinde, dokunma/meshetmekten sembolik olarak yapılan ellerini açık bir vaziyette yukarı kaldırıp Kâbe'yi selamladıktan sonra ellerini öpmeleri arasındaki câhiliye Arap ritüelleriyle olan benzerlik, oldukça çok dikkat çekicidir. Kur'an, câhiliyede Kureyş'in İsaf ve Nâile ilahlarını tavaf, sa'y, telbiye, kurban ve saç kesme merkezi haline gelmiş bu iki kaya tepesini pagan unsurlara yapılan tevhit

¹⁸⁹ Wensinck, "İhram", 943.

¹⁹⁰ Ebû Bekr Muhammed b. 'Alî b. İsmâil b. eş-Şâfi el-Kaffâl, *Mehâsinu's-şerî'a fî furû'i's-Şâfiyye*, thk. Muhammed Ali Samak (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 48-49, 38; Dindi, *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri*, 49.

¹⁹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 380.

¹⁹² Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, "b-s-s" mad., 15: 453.

¹⁹³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 380, 382; Klasik kaynaklarda bu ilahların aslında Cürhümîlerden İsaf b. Bağa/Amr ve Nâile binti Zi'b/Süheyl adında iki şahıs oldukları, bunların Kâbe'de zina edip taşla meshedildikleri, sonra insanlar öğüt alsın diye Kureyş'in İsaf'ı Safa, Nâile'yi de Merve tepesine diktiği ve zamanla bunlara temas edip tapınmaya başladıkları ifade edilmiştir. (Bk. İbn İshâk, *Sîre*, 24; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 82; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 1: 218-219; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 242; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 266, 267; Muhammed b. Ahmed b. Ziyâ Bahâuddîn Ebü'l-Bekâ, *Târîhu Mekketi'l-müşerrefe*, thk. Alâu İbrâhîm-Eymen Nasr (Beyrut-Lübân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 72). Bununla beraber İsaf'ın Hacer-i Esved'in, Nâile'nin ise Rûkn-ü Yemânî'nin hayali olduğu da ifade edilmiştir. Bk. Mukâtil, *Tefsîr*, 4: 453; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 10: 47.

¹⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23: 13; Beğavî, *Meâlimu't-tenzîl*, 1: 191; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1: 230; Halebî, *es-Sîre*, 1: 50.

¹⁹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 274; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünüf*, 3: 29; Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92; Kılâî, *el-İktifâ*, 1: 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 70; Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, 2: 62.

aşısıyla ibkâ eylemiş ve bu ritüelleri diğer ilahlardan temizleyerek sadece Allah'ın sembolü haline getirmiştir.¹⁹⁶

2.1.8. Zemzem Suyu ile Teberrük (Kutsanma, Şifa Dileme)

Mabetlerde, içilmesi ve ziyaretçilerin mabede girmesine yahut dinî sembollerini yerine getirmesine izin verilmesi için, yüzler, eller ve ayakları yıkamak gibi kendisinden faydalanılan su kuyuları vardı. Bu su, mukaddes mekânda (ilah evinde) olduğu için mukaddes bir su addedilir, bundan dolayı da kendisiyle teberrük edilir ve şifa için içilirdi. Arkeologlar mabetlerin haremde yer altında bulunan pek çok kuyu ve havuza rastlamışlardır. İşte zemzem kuyusu da câhiliyede var olan Allah evleri kuyularından geriye kalan yegâne bir kuyu idi.¹⁹⁷ Câhiliye döneminde Mekke'de pek çok kuyu söz konusu idi. Zemzem kuyusu da bunlar arasında idi. Ancak Kâbe'ye, Mescid-i Haram'a olan konumu, suyunun diğer kuyulara üstünlüğü, ataları İsmail'in kuyusu olması vb. nedenlerden dolayı Abdumuttalib'in yeniden kazmış olduğu Zemzem kuyusu, en tanınmış, şöhret olmuş ve sikayesi elinde olanların başka kabilelere karşı kendisiyle iftihar ettikleri kuyular arasındaydı.¹⁹⁸ İslâm kaynakları, bu kuyu ve suyunun ortaya çıkışını esararengiz, efsanevî, mitolojik bir yapıya büründürmüşlerdir. Şöyle ki bu kuyu çölde kazılan diğer su kuyuları gibi değildir. Bu suyun ilk çıkışı, Hacer ve oğlu İsmail'in susuzluktan ölmemeleri için Tanrısal Ruh'un (Cebrâil'in) gelip topuğu yahut kanaydıyla toprağa vurmasıyla ortaya çıkan bir külte/mucizeye dönüştürülmüştür. Zamanla kapanması yahut Mekke'den ayrılırken Cürhümilerin doldurmuş olmaları nedeniyle ikinci defa ortaya çıkışı da aynı şekilde rivayetlerde teosentrik, lâhûtî bir yapıya büründürülmüştür. Bu da kuyunun kazılması ve suyun çıkarılmasının Abdumuttalib'e, ilahî bir yönlendirme ile rüyasında emredilmiş olmasıyla teşekkül ve tecessüm ediyor. Kaynaklarda câhiliye döneminde İsaf ile Naile ilahı arasında, kurbanların kesildiği yerde bu kuyunun kazılmış olması,¹⁹⁹ hilf anlaşmalarında

¹⁹⁶ el-Bakara 2/158.

¹⁹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 11: 418.

¹⁹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 147-150; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2: 44; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 104-105; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 7: 77; 13: 192-193; Huzeyfe b. Ganim, bir şiirinde câhiliyede hacıları Zemzem suyu ile sulama (sikaye) görevinin diğer kabilelere karşı iftihar vesilesi addedildiğine temas etmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 151.

¹⁹⁹ Bu suyun ortaya çıkışını Cebrail'e, Hacer ve Hz. İsmail'e; Abdumuttalib'in rüyasına ircâ' eden rivayetler konusunda geniş bilgi için bk. İbn İshâk, *Sîre*, 23-28; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 110-111, 142-

Zemzem suyunun içerisinde bulunduğu bir kaba, ellerini sokup yemin etmeleri,²⁰⁰ insanların özellikle de fakirlerin karınlarını doyuruyor diye içmek için birbirleriyle yarışmaları, bu yüzden cāhiliyede “şubâ'a/şib'a” diye isimlendirmeleri,²⁰¹ rüyasından aldığı ilham ile Abdulmuttalib'in gusül ve cenabet için kullanımını yasaklaması ve sadece şifa niyetine içmek ve abdest için izin vermesi, kıskançlıklarından dolayı Kureys'ten zemzem havuzunu bozmaya çalışanların ve suyuyla gusledenlerin çok geçmeden hastalığa yakalandıkları rivayetleri,²⁰² Mekkelilerin ölümlerini normal su ile yıkadıktan sonra, teberrüken son yıkamayı zemzem suyu ile yapmaları²⁰³ cāhiliyede bu kuyu suyunun ilahlarla ilişkili olabileceğini ve takdis ve ta'zim edildiğini, kendisiyle şifa dilemenin Hz. Peygamber'le başlayan bir şey olmadığını, kadîm köklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Aslında büyük mabet evlerinin yanlarında teberrüken kendisinden içilen, şifa dilenilen ve beden manen temizliği için kullanılan mukaddes kuyuların varlığı sadece Mekke'deki ilah evine özgü bir durum değil, bunun Arap yarımadasında kadîm cāhiliyede diğer mabetler etrafında da mevcut olduğunu görüyoruz. Araştırmacıların Bahreyn bölgesinde yapmış oldukları arkeolojik çalışmalarda yaklaşık M.Ö. 3000 ve daha öncesine uzanan “Berber/Barbar” mabedinin yanında şifa niyetine içilen, beden temizliği ve dinî sembollerin icrası için kullanılan mukaddes bir kuyunun varlığından söz etmişlerdir. Yine, Kızıl denizin kenarında hurma ağaçlarının bulunduğu, içerisinde mabedi ve bu mabedin hizmetine adanmış Kâhin ve Kâhineleri olan, bir rivayete göre beş yılda bir başka bir rivayete göre de iki yılda bir; birincisi senenin başında bir ay ikincisi yaz mevsiminin sonunda iki ay süren bir hac yaptıkları, savaşmayı haram kabul ettikleri, ilahlarına kurbanlar kestikleri, memleketlerine dönerken de teberrüken sıhhat ve şifa için bu mabedin suyundan beraberlerinde götürdükleri mukaddes bir topraktan bahsetmişlerdir.²⁰⁴ Araplarda suların takdis edilmesi, itikati bir unsur olarak görülebileceği gibi

147; İbn Habîb, *el-Munemmak*, 333-335; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2: 39-42, 44-46; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 254-258.

²⁰⁰ Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Sehmî Ebû Abdillâh el-Vâkidî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989), 1: 69, dipnot, 1; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 61; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 2: 119-120.

²⁰¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2: 51-52; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2: 30, 34.

²⁰² İbn Habîb, *el-Munemmak*, 335; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2: 42, 61; Beyhakî, *Delâilu'n-nübüvve*, 1: 85, 87; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 104; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 4: 149.

²⁰³ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2: 46; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 1: 342.

²⁰⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 2: 222; 11: 396.

bunun yarımada suyun kıtlığından kaynaklanabileceğinin de göz ardı edilmemesi gerekir.

Câhiliye döneminde mevcut ve maruf olan zemzem kuyusunu ta'zim ve takdis itikatları, İslâm'da da devam etmiştir. Özellikle de İslâm geleneğinin tıpkı diğer hac şeaîrinde olduğu gibi kurak bir bölgede zemzem suyunun ortaya çıkışını ilahî kaynağa yani irhas olarak ya Hz. İsmail'e ya da mucize olarak Hz. İbrahim'e ircâ' etmesi,²⁰⁵ Hz. Peygamber'e nispet edilen "ne niyetle içilirse ona şifa olur"²⁰⁶ sözleri, Peygamber'in göğsünün yarılıp zemzem suyu ile kalbinin yıkandığına dair usturî literatür,²⁰⁷ Hz. Aişe'nin Peygamber'in şifa bulsunlar diye hastaların üzerine bu suyu döktüğü ve onlara içirdiğine dair rivayetler²⁰⁸ İslâm'da da zamanla zemzem suyunu teberrüken kendisiyle şifa aranan kutsal su (ayazma) haline getirmiştir.

2.1.9. Hedy Kurbanı

Câhiliye Araplarında, bayram, mevsimler, aylar, günün belli zaman dilimleri, ibadet saatleri gibi belli vakitlere özgü kurbanlar takdim edildiği gibi herhangi bir vakitle kayıtlı olmayıp ancak bir çocuğun doğumu, herhangi bir hastanın şifası, bir evin, kalenin, sûrun yapımı, kuyunun kazımı, askeri bir hamle, zafer, evlilik vb. belli olaylarla bağlantılı kurbanlar da söz konusuydu. İşte özel olarak Kâbe'de deve, sığır ve koyun cinsinden Allah'a takdim edilen her hayvanı, daha genel bir ifade ile canlı ve cansız Allah'a takdim edilen her şeyi ifade eden "hedy"²⁰⁹ veya "bedene"²¹⁰ câhiliyede ilahların bayramlarını kutlama ritüellerinden biriydi. Bu bayramlarda putlar en güzel elbiselerle giydirilir, en güzel süslerle tezyin edilir, önlerine güzel yiyecek ve hediyeler konulur ve

²⁰⁵ İbrâhîm 14/37; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19: 104.

²⁰⁶ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm b. Osmân Havâsetî el-Absî, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsûf el-Hût (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1409), 5: 63; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid v.dğr. (y.y.: Müessesetu'r-Risâle, 2001), 23: 140; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 2: 50.

²⁰⁷ Buhârî, "Hac", 76; Müslim, "İmân", 74; Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 82.

²⁰⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, 2: 48; Fâsî, *Şifâu'l-ğarâm*, 1: 342; Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ el-Husrevcirdî Ebû Bekr el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 5: 331; Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutîr el-Lahmî, Ebû'l-Kâsım et-Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi (Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 3: 28.

²⁰⁹ Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2: 19.

²¹⁰ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, "ş-'a-r" mad., 251.

kurbanlar kesilirdi. Bütün bu maruf ve makbul dinî semboller, Kâhinler eşliğinde yerine getirilirdi.²¹¹ Dolayısıyla Kur'an'ın literal ifadelerine yansımış olan ilah namına Kâbe'ye takdim edilen "hedy kurbanı ve nahrın" da²¹² cāhiliye toplumunda müesseseseleşmiş dinî ayinlerden biri olduğu görülür. Kadîm dinlerde amel (ritüel), imandan daha güçlü, daha açık ve bariz kabul edilirdi. Çünkü iman kalpte, kişi ile ilahı arasında olan ve herhangi bir kişinin kendisine vakıf olması mümkün olmayan bir şeydi. Amel ise imanın mücessem hali onun fiilî ve pratik bir ifadesi idi. Bu nedenle kadîm insanın dinden anladığı yegâne şey, kurban kesme ve maddî takdimelere bağlı dinî ritüellerdi. Onların nazarında sahip olduklarının en iyisini ilahlar uğrunda harcayan kişi, ilahların kendisinden razı olduğu mümin ve muttaki bir kişi, ilahların yeryüzünde konuşan dili sayılırdı.²¹³ Bu nedenle cāhiliyede kurbanın, namaz gibi pratik ibadetlerin en yaygınlarından olduğunu söylesek abartmış sayılmayız. Çünkü kadîm insanın hayattan anladığı şey sadece hayatın maddî ve görünen yüzü idi. Onların örfünde dindar insan ilahları hatırlayan ve onlara paylar/kurbanlar takdim eden insandı. Bu insan, ilahlara takdim edilen kurbanların (hedâyâ) onlarda büyük bir tesirinin olduğunu düşünüyor ve böyle itikat ediyordu. Dolayısıyla kurbanları, kendisiyle ilahlara yaklaştıkları bir ibadet haline getirmiştir. Kâbe'yi kan ile ta'zim ve takdis ediyor, kurbanlarla putlara yaklaşıyor, Kâbe'yi ve putları ta'zimin ancak kurbanlarla mümkün olabileceğini, bu ritüelin, kalplerin takvasının ve dinde ihlasın bir sembolü olduğunu düşünüyordu.²¹⁴

Cāhiliyede Kureyş ve diğer Arapların putları ziyaret edip onlara hedy kurbanları sundukları, bu kurbanlar vasıtasıyla ilahlara yaklaştıklarını,²¹⁵ Kâbe'de ve putların yanında tanrıları razı etmek için kurbanlar kestiklerini, orada bulunanlara ve fakirlere dağıttıklarını bazen de hava ve karanın yırtıcı kuşlarına bıraktıklarını, insan yahut yırtıcı hiçbir canlının faydalanmasına engel olunmadığını görmekteyiz.²¹⁶ Sadece, kestikleri kurbanların etini fakirlere ve orada bulunan insanlara ve tanrılara paylaşmalarını değil benzer şekilde ilahlara sunulan kurban etinden kurban sahibinin yememesi (ki bu adet,

²¹¹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 197.

²¹² el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/2, 95, 97; el-Fetih 48/25.

²¹³ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 185.

²¹⁴ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 196.

²¹⁵ Kelbî, *el-Asnâm*, 13, 29, 33; Şehristânî, *el-Milel*, 3: 92.

²¹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 243; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 1: 610; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 388.

İslâm'da adak kurbanında hâlâ devam etmektedir),²¹⁷ malları bereketlensin diye²¹⁸ put ve put evlerinin mezbahanelerinde²¹⁹ kesmiş oldukları kurban kanıyla ilahları (evsân, esnâm, ehcâr) ve ilah evlerinin duvarlarını bulamak da bu ritüeller arasında idi.²²⁰ Kur'an, câhiliyedeki kurban eti ve kanıyla ilgili ritüellere işaret etmiş,²²¹ bu ritüellerin merkezine Allah ve takva kelimeleriyle tevhide yerleştirmek suretiyle kadîm toplumlarda maruf ve me'lûf olan bu adetleri devam ettirmiştir.

Onlar, ilahlara şükür için kesmiş oldukları kurbanı, “el-hedy”, “el-kalâid” diye isimlendirmekte,²²² Kâbe'ye ve putlara sundukları hedy kurbanı ve diğer kurbanlıkları işaretlemekteydiler.²²³ İnsanlar, özellikle bu hayvanın hedy (kurbanlık) olduğunu bilsinler ve saldırmalarını diye develerin, hayvanların derisini dağlamak, hörgücünün iki tarafını kızgın demirle çizip kan akıtmak,²²⁴ hedy kurbanının boynuna gerdanlık (kalâde) takmak câhiliye Arap adetlerindendi.²²⁵ Hatta ilahların gönüllerinde daha tesirli olsun, insanlar bilsin

²¹⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Vâhidî en-Nisâbü'rî, *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415), 732; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 4: 123; Kurtubî, *el-Câmi'*, 12: 64.

²¹⁸ Şehristânî, *el-Milel*, 3: 93.

²¹⁹ Câhiliye Araplarında putların ve put evlerinin mezbahaneleri de vardı. Mesela bir rivayete göre Tâif'teki Lât ve Uzzâ'ya ait kurbanların (el-Hedâyâ) kesildiği “Çabğab” adında bir mezbahane söz edilmiştir. Bunun Mina mezbahanesi olduğu da ifade edilmiştir. (Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 84; Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 4: 116, 185; Safiyyüddin el-Bağdâdî, *Merâsîdu'l-ittlâ'*, 2: 983; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “ğ-b-b” mad., 1: 637; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ğ-b-b” mad., 3: 454; Başka bir rivayette ise hac aylarında Mina'da kurban kursak ve kanlarının toplandığı, Arapların ta'zim edip övündükleri “Cebâcib” denilen bir kuyudan da bahsedilmiştir. Bk. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “c-b-b” mad., 2: 129.

²²⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, 3: 128; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9: 508; Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî, *Bahru'l-ulâm* (y.y.: ty.), 2: 461; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11: 285; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 4: 123; Kurtubî, *el-Câmi'*, 12: 65; Vâhidî, *el-Vecîz*, 734; Nisâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'an*, 5: 82; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6: 55-56.

²²¹ el-Hac 22/37.

²²² Berrû, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 301.

²²³ Harbutlî, *Târîhu'l-Ka'be*, 118-119; Ebû Tâlib kasidesinde İshâf ve Nâile ilahlarının olduğu tepelerden gelen sellerin biriktiği mekânda, Arapların altı ile dokuz yaş arası kurbanlık olarak işaretlenmiş, süslenmiş ve gerdanlık takılmış develere işaret etmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 273; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünûf*, 1: 218; 3: 24-25; Kilâî, *el-İktifâ'*, 1: 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 70.

²²⁴ İbrâhîm b. İshâk el-Harbî Ebû İshâk, *Çaribu'l-hadîs*, thk. Süleymân İbrâhîm Muhammed el-Âyid (Mekke: Câmîatu Ümmü'l-Kurâ, 1405), 1: 144; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, “ş-'a-r” mad., 12: 190; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 388-390.

²²⁵ Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 4: 8; Beğavî, *Meâlimu't-tenzil*, 2. 7; Hâzin, *Lübâbu't-te'vîl*, 2: 5; J. Schacht, “Taklîd”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: MEB Yay., 1979), 11: 681; Berrû, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 301; Ateş, *Cahiliye*, 174.

ve ilahların inayetine nail olup kutsansınlar diye deve yahut koyunun “Fer” dedikleri ilk yavrusunu süslediklerinden de söz edilmiştir.²²⁶ Aslında burun, ağız, dudak, kuyruk, hörgüç vb. yerlere yapılan bu işaretler, insanlar tarafından bu hayvanların tanrılara vakfedildiğinin, onların zimmetine geçtiğinin, dolayısıyla da artık onlara dokunulamayacağı, herhangi bir menba yahut meradan su içip otlamasına engel olunamayacağı, zorunlu olmadıkça sütünden, tüyünden, yününden binekliğinden faydalanılamayacağı ve zarar verilemeyeceği zarar verildiği takdirde ilahların malına tecavuz sayılacağı ve dolayısıyla ilahların cezasına çarptırılacağına birer sembolü idiler.²²⁷ Cāhiliye Arap şeriatı, ilahlar için vakfedilen bu hayvanların hürmetini muhafaza etmeye ve onlara saldırılmamasına son derece özen göstermiş, ilahların mallarına el uzatanları, ilahlar tarafından kendilerine bir ceza verileceği, onların gazabına maruz kalacağı ve başına kötü bir şey geleceği ile tehdit etmişlerdir.²²⁸ Muhtemelen Kur’an’da Tanrı’ya vakfedildiğinden dolayı dokunulması, kendisinden faydalanılması, yeme ve içmesine engel olunması yasak olduğuna ve bu yasağı çiğneyenlerin Tanrı’nın cezasına maruz kaldığına dair Semûd’un yani Allah’ın devesi ile ilgili Arap kıssa ve anlatıları da yarım dadaki Tanrı’ya sunulan/vakfedilmiş olan hayvanlarla ilgili Arapların tahayyül ve teâmüllerini resmediyor.²²⁹ Bu nedenle de cāhiliye şairlerinden Zühayr b. Ebî Selmâ, Kâbe’ye sığınıp onun komşusu olup da sebyedileni (saldırılanı) görmediği gibi tıpkı ona takdim edilen hedy kurbanı gibi ona sığınanı zincire vuran bir topluluğa da rastlamadığını ifade etmiştir.²³⁰ Kadîm cāhiliye şiirinde hacda Kâbe’ye hasredilip, kesilip kana bulanana hedy kurbanlarına yemin edilmiş,²³¹ Mina’da üzerinde kan izleri olan et kokularının yayıldığından söz edilmiştir.²³²

²²⁶ Alûsî, *Bulâğü’l-erab*, 3: 40.

²²⁷ el-Mâide 5/103; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11: 116-133; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11: 210-212.

²²⁸ Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11: 210-211.

²²⁹ el-A’râf 7/73-78; eş-Şu’arâ 26/142-158.

²³⁰ Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Meânî’l-kebîr fi ebyâti’l-meânî*, thk. Sâlim el-Kherneko-Ahdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Yemânî (Haydarâbâd Hind: Matbaatu Dâireti’l-Meârifi’l-Osmâniyye, 1949), 1: 1109; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3: 35; İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, 2: 233.

²³¹ Dabî, *el-Mufaddaliyât*, 174; Râğîb el-İsfahânî, *Muhâdarâtu’l-üdebâ*, 1: 566.

²³² Merzubânî, *Mu’cemu’ş-şuarâ*, 382; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11: 387.

Dolayısıyla kurban kesmek (nahru'z-zebâih/atîre, 'atâir, recebiyye²³³) ilah, ilah evleri ve Mina ile ilgili dinî sembollerdendi. Câhiliye Araplarında ilahlara takdim edilecek kurbanı kesecek kişiler ve kurbanlıkla ilgili şartlar hakkında herhangi bir şey bilmiyoruz. Bununla beraber câhiliye Arapların kurbanı kesme vakti, güneşin doğuş anıyla başlayan bir ritüel idi. Hz. Peygamber'in, "Kim bayram namazını kılmadan (güneş doğmadan) kurbanını keserse onu iade etsin"²³⁴ ifadeleri de bunu teyid eder niteliktedir. Şunu da ifade etmek gerekir ki câhiliyede hac merasimlerinin bitiminde toplu kutlamaya (bayram) eşlik eden bu kurban kesme ritüeli, tanrılar ve kendileri için kutlanan bayram seremonisinin bir parçası mı yoksa hac ritüelinin içinde bir menâsik mi bunu tefrik etmek oldukça güçtür.

Kısaca İslâm'ın hac için kabul ettiği gerdanlıklar ister câhiliyeye Hz. İbrahim'den tevarüs eden bir sünnet olsun²³⁵ isterse Kureyş'e özgü olsun her hâlükârda Kur'an, câhiliye Arap ayin ve adetlerini, haram ayı, hedyi ve gerdanlıkları çiğnenmemesi gereken Allah'ın sembollerinden kabul etmiş, gerdanlıklılı yahut işaretlenmiş hedy kurbanlıklarına hürmet için atıfta bulunmuş,²³⁶ kurbanlık alameti olarak kurbanların boynuna takmış oldukları gerdanlıklara itiraz etmeyip bu adet ve uygulamayı devam ettirmiştir.²³⁷ Dolayısıyla M. Abay'ın ifadesiyle Kur'an'ın, şüphesiz Arap kültür ve geleneklerinin üzerine bina edilmiş bir vahiy olduğu, yani Allah'ın ayetlerine Arap elbisesi giydirilmek suretiyle Arap görüntüsü verilmiş olduğu, ama mahiyeti itibarıyla zaman ve mekânı aşan bir yapıya sahip olduğu²³⁸ da inkâr edilemez.

²³³ Câhiliye Arapları, Recep ayında ilahlar için kestiği kurbanları "recebiyye" hem Recep hem de diğer aylarda kestiklerini ise "atîre (atâir)" diye isimlendiriyorlardı. Bk. Alûsî, *Bulâğu'l-erab*, 3: 41; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 199-202.

²³⁴ Buhârî, "Cum'a", 51; Müslim, "Ezâhî", 1; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 388.

²³⁵ İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2: 20.

²³⁶ el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/2, 95, 97; el-Fetih 48/25.

²³⁷ Zeki Tan, "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü; Kurban Örneği", 8. *Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz* (İstanbul: İBB, Kültür Sanat Basımevi, 2011), 64.

²³⁸ Muhammet Abay, "Tebliğ Müzakeresi", 8. *Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz* (İstanbul: İBB, Kültür Sanat Basımevi, 2011), 83.

2.1.10. Halk ve Taksîr (Saçı Tıraş ve Kısaltma)

Kur'an'da hac ve umre ritüeli ile ilgili yer alan halk (saçı kesme) ve taksir (saçı kısaltma) de islâm öncesi cāhiliye Araplarında ihramdan çıkma ritüellerindendi. Cāhiliye Arapları ilahlarına kurban kesmeden tıraş olmaz,²³⁹ tıraş olmadan, saçları kısaltmadan da ihramdan çıkmaz, çıkıldığı takdirde de haclarını tam saymazlardı.²⁴⁰ Yesrib ehli/Evs ve Hazreç ve diğer Araplar ilahlara yapmış oldukları haccı ilahların (Menât putu) önünde saçlarını tıraş etmeden haclarını tamam saymazlardı.²⁴¹ Cāhiliye Arapları ilah evlerini haccederken saçlarını kesip putların önüne atmakta ve bu işlem onların nazarında ilahlara saygılarının ölçüsünü ifade etmekte öyle ki kendileri için en değerli sembolü, onlar için kurban ettiklerini düşünmekteydiler. Dolayısıyla bu anlamda halk ve taksir, onların nazarında malı kurbandan sonra hac ve umrenin zirvesi sayılıyordu.

Kureyş'in İsâf ve Nâile'ye,²⁴² Büvâne'deki ilahlarına gelip onu haccedip ta'zim ettikleri, ona kurbanlar kesip huzurunda saçlarını tıraş ettikleri,²⁴³ Kuzâa, Lahm, Cüzam ve Ehl-i Şâm'm, Ükaysir'i haccettikleri, onun önünde başlarını tıraş ettikleri ve ona hedy kurbanı sundukları²⁴⁴ şeklindeki rivayetler, Kur'an'da hac ibadetinin bir cüzü olarak yer alan halk ve taksirin cāhiliye Arap ve daha ilkel kabile ayinlerinin bir parçası olduğunu kanıtlar niteliktedir. Dolayısıyla saçların tamamını yahut bir kısmını kesmek, cāhiliye döneminde tanrılara yaklaşmanın bir türüydü.²⁴⁵ Araplarda bu ritüel, Ebrehe'nin Necaş'ye

²³⁹ Berrû, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 301.

²⁴⁰ Kelbî, *el-Asnâm*, 14; Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *Telbîsu iblîs* (Beirut-Lübnan: Dâru'l-Fikr, 2001), 53; Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 249; Ateş, *Cahiliyye*, 137; Soysaldı, "İslâm Öncesi Mekke Toplulukları", 156.

²⁴¹ Kelbî, *el-Asnâm*, 14, 48; Muhammed İbrâhîm el-Feyûmî, *Târîhu'l-fikri'd-dîniyyi'l-cāhiliyyi* (y.y.: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, 1994), 419; Sa'd Zağlûl Abdulhamîd, *fi Târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beirut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1976), 357; M. Mahfuz Söylemez, "Erken Dönem İslâm Tarihinde Kurban ve Kurban Bayramı", *Uluslararası Kurban Sempozyumu* (İstanbul: 8-9 Aralık 2007), 81.

²⁴² Vâkidî, *el-Meğâzî*, 2: 841.

²⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, 1: 158; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 2: 348; Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 2: 284; Muhammed b. Muhammed b. Ahmed İbn Seyyidinnâs el-Ya'merî Ebü'l-Feth Fethuddîn, *'Uyûnu'l-eser fi funûni'l-meğâzî ve's-şemâil ve's-siyer*, thk. İbrâhîm Muhammed Ramadân (Beirut: Dâru'l-Kalem, 1993), 1: 56; Kilâî, *el-İktifâ*, 1: 125.

²⁴⁴ Kelbî, *el-Asnâm*, 48; Cevâd Alî, *el-Mufassal*, 11: 275.

²⁴⁵ Hâc Hasan, *Hadâratu'l-Arab*, 146.

yaptığı davranışta görüldüğü gibi birine boyun eğmeyi, onun emrine amade olmayı²⁴⁶ ilahlara şükrü, onları takdis ve ta'zimi, baş ve canlarının onlar için feda olduğunu sembolize ediyor olabileceği gibi, emniyet ve devlet otoritesinden yoksun çölde, memlekete dönüşte yollarda çapul eden se'âlîku'l-Arab ve kuttâu't-târîklerin saldırılarına maruz kalmamak için hac ve umrenin bitiminde, muhtemelen Kâbe ve ilahların civarını simgeleyen bir emniyet alameti olarak yapılmış olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Abdullah b. Cahş seriyyesinin, Kureyş kervanına emniyet telkin etmek için Ukkâşe'nin başını tıraş ederek umre yolcusu göstermesi²⁴⁷ ve ihrama girdiklerinde, hac ve umre için hareme gelişlerinde herhangi birinin saldırısına maruz kalınmasın diye kendileri ve hayvanları için Semûr ağacı yaprağından, hac ve umre bittiğinde haremde memleketlerine dönüşlerinde ise saçlarını tıraş ettikleri kıllardan yahut harem ağacı yapraklarından gerdanlık (kalâde) takmaları²⁴⁸ bunun bir ifadesi olsa gerektir. O nedenle bu kurallara aykırı hareket edenlerin ve bu semboller (şeâir) in üzerinde bulunduğu kişilere yapılan saldırıların câhiliye şairlerinden Huzeyfe b. Enes el-Hüzelî'ye ait bir şiirde kınandığını görüyoruz.²⁴⁹ Memleketlerine dönüşte harem ağaçları kabuklarından kendileri ve develerine takmalarının zayıf da olsa bu ilah mekânlarıyla teberrüklenme gibi bu mekânlarla ilişkin fetiş ve tabularla da bağlantısı olabilir. Büyük oranda câhiliye Arap hac/umre teamüllerine muvafık ve mutabık bir şekilde nazil olan Kur'an, onların bu sembollerine saygı duyulmasını, bunların ihlal edilmemesini talep etmiş, bunları kalplerin Allah'a saygısının sembolik birer ifadeleri olarak kabul etmiştir.²⁵⁰

Benzer şekilde halk ve taksirle ilgili bazı kabilelerin, sembolik bir takım adetlerinden de bahsetmişlerdir. Mesela Yemenlilerin, sa'ylerini bitirip

²⁴⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1: 136; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2: 129.

²⁴⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1: 603; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4: 303; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî Ebû Hâtîme ed-Dârimî, *es-Sîretu'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, tsh. Seyyid Azîz Bek ve Cemâatun mine'l-Ulemâ (Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1417), 1: 155; Beyhakî, *Delâilu'n-nübüvve*, 3: 19; İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-Eser*, 1: 264; Halebî, *es-Sîre*, 3: 219; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3: 305.

²⁴⁸ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdurrezzâk*, 2: 4; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 9: 468-469; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2: 147.

²⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9: 470; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2: 11-12; İbn Kuteybe, *el-Meâni'l-kebîr*, 2: 1120-1121; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "h-r-c" mad., 2: 236.

²⁵⁰ el-Mâide 5/2; el-Hac 22/32-36.

saçlarını tıraş ettiklerinde başlarına bir avuç un koyar, tıraşla birlikte başlarından düşen bu unu sadaka sayarlardı. Esed ve Kays oğullarından bir takım fakir insanlar ise, bu unla karışık saçları alır, saçları atar, undan ise faydalanır ve yemek için saçla karışık bu unu aldıkları için de kınanırlardı. Doğrusu bu ritüelin neden yapıldığını tam olarak kestirmek zor olsa da bunun kişinin başının gözünün zekâtı olarak fakirlere verilen ve kişiyi arındıran bir “sadaka” olması da uzak bir ihtimal değildir.²⁵¹

Aslında saçın tamamını yahut bir kısmını kesme ritüeli, sadece ilah evlerini haccetme ayinlerinden biri değil aynı zamanda doğum ve ölüm törenleri arasında da kendini göstermektedir. Cāhiliye döneminde mal ve evlat türünden her şeyin ilahlar için kurban olduğunu yahut onlara şükrettiklerini sembolize eden yeni doğan çocukların da genellikle yedinci günü “akika” denen saçlarını kestikleri ve bir kurban takdim ettikleri görülür. Bu ritüel, doğan çocukla ilgili kadîm sünnetlerden ve cāhiliye ehlinin adetlerindendi.²⁵² Bu nedenle Abdulmuttalib torunu Muhammed doğduğunda yedinci günü akikasını kesip Kureyş’e ziyafet vermiştir.²⁵³ Hatta İmriu’l-Kays’a nispet edilen bir şiirde cimriliğinden dolayı çocuğun akikasını (doğum saçını) geciktiren kişilerin kınandığını görüyoruz.²⁵⁴ Doğumda olduğu gibi ölüye yas/matem ayininde de saçın tamamını yahut bir kısmını kestikleri ve bu saç, ölen kişinin kabrinin üzerine attıkları, bunun da kadîm geleneklerden biri ve cāhiliye ehli nazarında büyük bir öneminin olduğu²⁵⁵ kaydedilir. Hansa’nın (ö. 24/645) şiirinde²⁵⁶ ve

²⁵¹ Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî Ebû Osmân el-Câhız, *el-Buhalâ* (Beyrut: Dâru ve Mektebeti’l-Hilâl, 1419), 279; Câhız, *el-Hayavân*, 5: 203; İbn Kuteybe, *el-Meâni’l-kebîr*, 1: 426; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “k-r-r” mad., 5: 91; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, “k-r-r” mad., 13: 388.

²⁵² Kaffâl, *Mehâsin*, 241; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 8: 243, 246-247, 276; 9: 72.

²⁵³ Beyhakî, *Delâilu’n-nübüvve*, 1: 113; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2: 325; Suyûtî, *el-Hasâisu’l-kübrâ*, 1: 85.

²⁵⁴ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, “a-k-k” mad., 26: 169.

²⁵⁵ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 9: 165; Tıraşın cāhiliye Arap ayinlerinin bir parçasını oluşturduğu, dolayısıyla sadece hac ve umre için değil, matem için de saçlarını kestikleri, bu tür bir ritüelin özellikle de kadınlarda rastlanılan bir durum olduğu görülür. (Bk. İbn Kuteybe, *el-Meâni’l-kebîr*, 3: 1197; Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber es-Simâli el-Ezdî Ebû’l-Abbâs el-Müberred, *et-Te’âzi*, thk. İbrâhîm Muhammed Hasen el-Cemel (y.y.: Nahdatü Mısır ts.), 128; Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 8: 212; Takkûş, *Târîhu’l-Arab kable’l-İslâm*, 132; Ahmed Muhammed el-Hûfî, *el-Mer’etu fi’ş-ş’ri’l-cāhiliyyi* (Kâhire: Dâru Nahdati Masr, 1980), 225-226). Aslında cāhiliye dönemindeki bazı Hac sembolleri ile yas ayinleri arasında benzerlik olduğu görülür. Mesela ölen kişinin intikamı alınmaya kadar, koku sürülmez, süslenilmez, baş gusledilmez, kadınlara yaklaşılmaz, et yenilmez, matem elbisesi giyilir ve saçlar tıraş edilirdi. Bk. Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 7: 399-400.

başka bir şiiirde kadınların kocalarına matem için yüzlerine vurduklarından ve saçlarını kestiklerinden söz edilmiştir.²⁵⁷

Şunu da ifade etmek gerekir ki dinî ayin ve matem özü bu geleneğin câhiliye Araplarıyla kayıtlı olmadığı daha kadîm köklere sahip olduğu görülür. Özellikle de İbrani, Arami ve Arapları da içine alan Samilerde saç kısıltmak dinî merasimleri tamamlamada önemli bir rol oynamaktaydı.²⁵⁸ Tıpkı Araplarda olduğu gibi Samilerde de bu tür dinî ayinlerde saçın özel bir öneme sahip olduğu ve dinle bağlantılı olmasından dolayı özellikle de sakalın, ayin süresince kısıltılması veya kesilmesine müsaade etmedikleri görülür.²⁵⁹ Aynı şekilde İbranilerde de tıraş olmak için kurban kesilmesine, sunağa takdim yapılmasına dair ifadeler ve yine Tevrat'ta kendisini Rabb'e adayan kişinin, adama günleri boyunca saçlarını kesme yasağı ve adama günü bitiminde mabede kurban takdiminin ardından saçını tıraş etmesi²⁶⁰ “onun başına ustura değmeyecek çünkü o daha rahmindeyken Tanrı'ya adanmış olacak”²⁶¹ ifadeleri de bu gerçeği ortaya koymaktadır. Araplarda doğum, ölüm/matem ve mabette kendini Tanrıya adama ritüeli olarak birbirine bitişik yapılan tıraş ve kurban, Tevrat'taki uygulamayla oldukça benzeşmektedir. Ancak yarımada baskın ayin olarak karşımıza çıkan bu uygulama ister İbrani ayinlerinden ister câhiliye Arap uygulamalarından olsun her hâlükârda Kur'an,²⁶² toplum tarafından bilinen (ma'hûd/marûf ve me'lûf olan) bu yerleşik Arap ayinlerini kaldırmak yerine tevhide aykırı unsurları tashih edip Allah'ı merkeze koymak suretiyle bu ritüelleri devam ettirmiştir.

SONUÇ

Kur'an'ın Hac ve Umre menâsikinin câhiliye Araplarındaki kökleri ve izdüşümlerini irdelemiş olduğumuz bu çalışmada, bu ritüellerin zannedildiği

²⁵⁶ İbn Kuteybe, *el-Meâni'l-kebîr*, 3: 1197; Müberred, *et-Te'âzi*, 128; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “h-l-k” mad., 10: 61; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, “h-l-k” mad., 25: 194.

²⁵⁷ Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 2: 38; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, “h-l-k” mad., 4: 38; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “h-l-k” mad., 10: 61; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, “h-l-k” mad., 25: 194.

²⁵⁸ Ahmed el-Alî, *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, 268.

²⁵⁹ Cevâd Alî, *el-Mufasssal*, 11: 388-389.

²⁶⁰ Elçilerin İşleri, 21/24; Çölde Sayım, 6/5-19.

²⁶¹ Hâkimler, 13/5.

²⁶² el-Bakara, 2/196.

gibi, Kur'an ve daha genel bir ifadeyle İslâm'ın ibdâ' ve îcâd mahiyetinde inşa ettiği hususlar olmadığını, câhiliye döneminde Kureyş'in gerekse de diğer Arapların kısmı azamının takdis ve ta'zim ettiği semboller arasında yer aldığını hatta ilah evleri (mabet) ritüellerine özgü elbiseler giyme, buraların etrafında dönme, mabet sularını takdis, buraların sunaklarında tanrılara kurban takdimi, saçları kesme vb Kureyş'te görülen bu ayinlerin daha kadîm köklere İbrânilere, İsrailoğullarına kadar ulaştığını görmüş olduk. Aynı zamanda bu çalışma, Kur'an'ın bir boşlukta vücût bulmadığını ve bir boşluğa hitap etmediğini, o günkü Arapların dinî tasavvur, tahayyül ve teamülleri çerçevesinde forma büründüğünü, müfessirlerin ifade ettiği gibi Allah'ın onların güzel ve hoş gördükleri (bimâ 'arafûhu ve bimâ ehseûhu) şeylerle onlara hitap ettiğini Hac ve Umre menâsiki özelinde bir bakıma gözler önüne sermiş oldu. Yine bu çalışma, geleneğimizde Kur'an'a yansımış her şeyi İbrahim ve İsmail'e ircâ' etmenin İslâm'ı takdis, ta'zim ve tebcîl etmenin, onu câhiliyeden tenzih etme tarzında ortaya çıkan apolojik bir anlayışın ürünü olduğunu, aslında İslâm öncesi Sami (İbrani, Arap) adât ve tekâlidinden tevarüs edegelen bu ritüellerin Kur'an'da yer almasının, gerçekte vahyin (Kur'an'ın) "mutabakâtun li'l-vâki'" yani vakiya mutabık ve muvafık bir tarzda nazil olmasının bir başka ifadeyle yedinci yüzyıl Arap olgusalılığı ve vakiasını hesaba katmasının bir sonucu olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Kısaca bugün İslâm dünyasında gerek Hac aylarında gerekse de vesair zamanlarda, yüksek sesle Tanrıya seslenme (telbiye), günahsız elbiselere bürünme (ihram), Arafat, Müzdelife, Mina vakfeleri, şeytan taşlama, kutsal taşı (Hacer-i Esved'i) istilâm, köşegenli ilah evini tavaf, mukaddes Safa ve Merve kayaları arasında Sa'y, İlah evi suyu (zemzem) ile teberrük, İlah evine hedy kurban takdimi ve saç kesip kısaltmak gibi bir kısmına Kur'an'ın atıf yaptığı bu ritüellerin, câhiliye Arapların meçhulü olmadığı, başka bir deyişle Kur'an'ın, silbaştan ibdâ' ve îcâd mahiyetinde mukaddes kıldığı yeni bir teşri' olmadığı, önceki toplumlarda ve câhiliye dönemi Kureyş teamüllerinde köklerinin var olduğu anlaşılmıştır Dolayısıyla İslâm'ın makasıdı ve temel ilkeleriyle çelişip de iptal edilenler hariç tutulursa, tashih, tağyir ve tebdilleriyle birlikte hem Hz. Peygamber'in getirdiği hem de Kur'an'ın yer yer resmettiği tasavvur ve teamüllerin, itikat ve ibadetlerin câhiliye dönemi Arap toplumu vakiasına, onlarda yaygın olan Allah'a yakınlaşma âdât ve geleneklerine mutabık ve muvafık

şeyler olduğu, Allah'ın onların anladıkları, bildikleri ve tecrübe ve tatbik edegeldikleri şeylerle onlara hitap ettiği²⁶³ sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammet. "Tebliğ Müzakeresi". 8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz. 79-90. İstanbul: İBB, Kültür Sanat Basımevi, 2011.
- Abdirrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr b. Nâfî' el-Himyerî. *Tefsîru Abdirrezzâk*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Abdulazîz Sâlim, es-Seyyid. *Târîhu'l-Arab fi asri'l-Câhiliyye*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, ts.
- Abdulhamîd, Sa'd Zaglûl. *fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1976.
- Abdulvahhâb Yahyâ, Lütfî. *el-Arabu fi'l-usûri'l-kadîm medhal hadârâ fi târîhi'l-Arabi kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1978.
- Adam, Baki. *Dinlerde Hac İbadeti Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989.
- Adıgüzel, Şükran. *Vahyin Başlangıcıyla İlgili Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2015.
- Ahmed el-Alî, Sâlih. *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm ve'l-bi'setu'n-nebeviyye*. Beyrut: Şirketu'l-Matbû'âti li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2003.
- Alexander, H., R. Gibb, J. Hendrik Kramers. "Tawâf". *Shorter Encyclopaedia of Islam*. c. y: 585-586. y.y.: Cornell University Press, 1953.
- Alûsî, Seyyid Mahmûd Şükrî. *Bulûğu'l-erab fi marifeti ahvâli'l-Arab*. tsh. Muhammed Behcet el-Eserî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Arendonk, C. Van, "Hums". *İslâm Ansiklopedisi*. c. 5/1: 587-588. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Arzy, Shahar, Moshe Idel, Theodor Landis, Olaf Blanke. "Vahiyler Niçin Hep Dağlarda Geldi? Mistik Tecrübelerin Bilişsel Nörobilim ile ilişkisi". çev. Ali Kuşat v.dğr. *ERUIFD* 1, sy. 14 (2012): 89-99.

²⁶³ Munazzametü Mu'temeri'l-İslâmî, *Mecelletu mecmei'l-fikhi'l-İslâmî*, 5: 2437-2440; Kurtubî, *el-Câmi'*, 15: 228; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi marifeti'l-ekâlim* (Kâhire: Mektebetu Medbûlî, 1991), 17; Kur'an'ın Arapların bildikleri ve isti'mâl ettikleri şeylerle onlara hitap ettiği konusunda ayrıca bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 223-224, 317; 2: 343; 11: 349; 18: 288; Kurtubî, *el-Câmi'*, 17: 193; Dindi, *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri*, 19.

- Ateş, Ali Osman. *İslâm'a Göre Cahiliyye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliyyeyi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hizânetu'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Mektebetu'l-Hanecî, 1997.
- Balcı, İsrâfil. *Hiz. Peygamber ve Namaz*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Meâlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1420.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilazîz b. Muhammed. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. y.y.: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud. *Cümelu min ensâbi'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekâr-Riyâd ez-Ziriklî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Berrû, Tefvik. *Târîhu'l-Arabi'l-kadîm*, Dimeşk-Suriye: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1996.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdillâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdirrahmân el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1418.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ el-Husrevcirdî Ebû Bekr. *Delâilu'n-nübüvve ve marifeti ahvâli sâhibi's-şerî'a*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî b. Mûsâ el-Husrevcirdî Ebû Bekr. *es-Sünenu'l-kübrâ*. tsh. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bıyıkoğlu, Yakup. "Kur'ân'da Cāhiliye Kavramı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, sy. 36 (2012): 233-247.
- Brockelman, Carl. *Târîhu's-şu'ûbi'l-islâmiyye*. trc. Münir Ba'lebekkî-Nebih Emîn Fâris. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1988.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay. Ankara: TTK. Basımevi, 1992.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl Ebû Abdillâh. *Sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. y.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Câhız, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî Ebû Osmân. *el-Buhalâ*. Beyrut: Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl, 1419.
- Câhız, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî Ebû Osmân. *el-Hayavân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Cevâd Alî. *el-Mufassal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. y.y.: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Cevâd Ali. *Cahiliyeden İslam'a İbadet Tarihi*, çev. Muammer Bayraktutar. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015.

- Cilacı, Osman. *İlahi Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban*. İzmir: Akyol Neşriyat, 1980.
- Dabî, el-Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ b. Sâlim, *el-Mufaddaliyât*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Dindi, Emrah. *Kur'an'da İslâm Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- Dindi, Emrah. "Cahiliye Araplarına Göre Ramazan Ayı, İtikâf ve Oruç". *Cahiliye Araplarının İbadet Hayatı Kur'an'ın İndiği Tarih Çalışmaları IV*. Bingöl: Yayımlanmamış tebliğ, 18 Kasım 2016.
- Diyârbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen. *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfûsi'n-nefis*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Ebû Alî el-Merzûkî, Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî. *el-Ezmine ve'l-emkine*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417.
- Ebû Bekr el-Enbârî, Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed b. Beşşâr b. el-Hasen b. Beyân b. Semâa b. Ferve b. Katen b. Diâme. *el-Müzekker ve'l-müennes*. thk. Muhammed Abdülhâlik Udeyme. Mısır: Cumhûriyyetu Mısır el-Arabiyye, 1981.
- Ebû Bekr İbnu'l-Arabî, Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmu'l-Kur'an*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Ebû Dayf Ahmed, Mustafa. *Dirâsât fî târihi'l-Arab münzû mâ kable'l-İslâm ilâ zuhûri'l-Emeviyyîn*. İskenderiye: Müessesetu Şebâbi'l-Câmi'a, 1982.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüddîn el-Endülüsî. *el-Bahru'l-muhîd*. thk. Sıtkı Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl b. Saîd b. Yayâ b. Mehrân. *el-Evâil*. Tantâ: Dâru'l-Beşîr, 1408.
- Ebû İbrâhîm İshâk, İbn İbrâhîm b. el-Hüseyin el-Fârâbî. *Mu'cemu divânî'l-edeb*. thk. Ahmet Muhtar Ömer. Kahire: Dâru's-Şa'b, 2003.
- Ebû İshâk, İbrâhîm b. İshâk el-Harbî. *Çarîbu'l-hadîs*. thk. Süleymân İbrâhîm Muhammed el-Âyid. Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, 1405.
- Ebû Saîd, el-Hasen b. Yesâr el-Basrî. *Fezâilu Mekke ve's-sekenu fihâ*. thk. Sâmi Mekkî el-Ânî. Kuveyt: Mektebetu'l-Fellâh, ts.
- Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn el-Kastalânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilmelik. *Mevâhibu'l-ledüniyye bi'l-menhi'l-Muhammediyye*. Kahire: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, ts.
- Ebû'l-Alâ el-Maarrî, Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân b. Muhammed b. Süleymân, *Risâletu'l-gufrân*. tsh. İbrâhîm el-Yâzîcî. Matbaatu Emîn Hindiyye, Mısır 1907.
- Ebû'l-Bekâ el-Hillî, Muhammed b. Hibetullâh, *el-Menâkibu'l-meziyye fî ahbâri'l-mulûki'l-esediyye*. thk. Muhammed Abdülkadir Harîsât-Sâlih Mûsâ Derâdeke. Mektebetu'r-Risâleti'l-Hadîse. Ammân 1984.

- Ebü'l-Bekâ, Muhammed b. Ahmed b. Ziyâ Bahâuddîn. *Târîhu Mekketi'l-müşerrefe*. thk. Alâu İbrâhîm-Eymen Nasr. Beyrut-Lübân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Ebü'l-Ferec el-Cevzî, Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülük*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafâ Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Ebü'l-Ferec el-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Telbîsu İblîs*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Fikr, 2001.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-'ulûm*. y.y., ts.
- Efgânî, Saîd b. Muhammed Ahmed. *Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*. y.y., ts.
- Erbaş, Ali. "İslâm Dışı Dinlerde Hac". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002): 97-120.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî Ebû Mansûr. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed Avvez Mura'ab. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 2001.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed. *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*. thk. Rüşdî es-Sâlih Melhese. y.y.: Dâru'l-Endülüs, ts.
- Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs el-Mekkî. *Ahbâru Mekke fi kadîmi'd-dehri ve hadîsihi*. thk. Abdulmelik Abdillâh Dehiş. Beyrut: Dâru Hıdr, 1414.
- Fâsî, Muhammed b. Ahmed b. Alî Takiyyüddîn Ebu't-Tayyib. *Şifâu'l-ğarâm fi ahbâri'l-beledi'l-harâm*. y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ferâhidî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmurâî. y.y.: Dâru ve Mektebeti'l-Hilâl ts.
- Feyûmî, Muhammed İbrâhîm. *Târîhu'l-fikri'd-dîniyyi'l-câhiliyyi*. y.y.: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, 1994.
- Fr. Buhl. "Tavâf". *İslâm Ansiklopedisi*. c. 12/1: 65-66. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Habbû, Ahmed Erham. *Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm*. y.y.: Müdriyyetu'l-Kütübi ve'l-Matbû'âti'l-Câmi'iyye, 1996.
- Hâc Hasan, Hüseyin. *Hadâratu'l-Arab fi asri'l-Câhiliyye*. Beyrut: el-Müessesetu'l-Câmi'atu, 1997.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdevey b. Nuaym b. el-Hakem. *el-Müstedrek*. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Halebî, Alî b. İbrâhîm b. Ahmed Ebü'l-Ferec Nûreddîn İbn Burhâniddîn. *es-Sîretu'l-Halebiyye insânu'l-uyûn fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427.
- Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-büldân*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Harbutlî, Ali Hasenî. *Târîhu'l-Ka'be*, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1991.

- Havâsetî, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. Muhammed b. İbrâhîm b. Osmân el-Absî. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsûf el-Hût. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1409.
- Hâzin, Alâuddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer Ebü'l-Hasen, *Lübâbu't-te'vil fi meâni't-tenzîl*. thk. Muhammed Alî Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Hûfî, Ahmed Muhammed. *el-Hayâtu'l-Arabiyye mine's-ş'ri'l-câhiliyyi*. Mısır: Mektebetu Nahda, 1962.
- Hûfî, Ahmed Muhammed. *el-Mer'etu fi's-ş'ri'l-câhiliyyi*. Kâhire: Dâru Nahdati Masr, 1980.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdilhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temmâm el-Endülüsi. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abduşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *el-İştikâk*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Ceyl, 1991.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdirrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzîr et-Temîmî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye: Mektebetu Nizâr, 1419.
- İbn Habîb, Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî Ebû Ca'fer el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-munemmak fi ahbâri Kureyş*. thk. Hurşid Ahmed Faruk. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1985.
- İbn Habîb, Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî Ebû Cafer el-Bağdâdî. *el-Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût-Âdil Mürşid v.dğr.. y.y.: Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- İbn Havkal, Muhammed el-Bağdâdî el-Mevsilî Ebü'l-Kâsım. *Sûretu'l-ard*. Beyrut: Dâru Sâdır, Ofset Leiden, 1938.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî Ebû Hâtime ed-Dârimî. *es-Sîretu'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*. tsh. Seyyid Azîz Bek ve Cemâatun mine'l-Ulemâ. Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1417.
- İbn Hişâm, Abdulmelik b. Eyyûb el-Himyerî Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sakâ v.dğr.. y.y.: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1955.
- İbn İshâk, Muhammed b. Yesâr. *Sîretu ibn İshâk*. thk. Süheyl Zekâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Alî Şîrî. y.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer el-Kureşî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed b. Selâme. y.y.: Dâru Taybe, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Servetu Ukkâşe. y.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Amme li'l-Kitâb, 1992.

- ibn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Meâni'l-kebîr fi ebyâti'l-meâni*. thk. Sâlim el-Kherneko-Ahdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Yemânî. Haydarâbâd Hind: Matbaatu Dâireti'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1949.
- ibn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Alî Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- ibn Rüsteh, Ebû Alî Ahmed b. Ömer. *Kitâbu el-a'lâku'n-nefise*. haz. Martin Theodor Houtsma. Leiden: Matbaa Brill, 1967.
- ibn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Münî' el-Hâşimî. *et-Tabakâtu'l-kubrâ*. thk. Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- ibn Saîd, el-Endülüsî. *Neşvetu't-tarab fi târîhi Cāhiliyyeti'l-Arab*. thk. Nusret Abdurrahman. Amman-Ürdün: Mektebetu'l-Aksâ, ts.
- ibn Seyyidinnâs, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Ya'merî Ebü'l-Feth Fethuddîn. *'Uyûnu'l-eser fi funûni'l-meğâzi ve's-şemâil ve's-siyer*. thk. İbrâhîm Muhammed Ramadân. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1993.
- ibn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Muhassas*. thk. Halîl İbrâhîm Cefâl. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1996.
- ibn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Mürsî. *el-Muhkem ve'l-muhîdu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hendâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- ibn Teymiye, Takiyuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed. *Câmiu'l-mesâil*. thk. Muhammed Azîz Şems. y.y.: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1422.
- ibnu'l-Fakîh, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. *el-Büldân*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1996.
- İbrâhîm eş-Şerîf, Ahmed. *Mekketu ve'l-Medînetu fi'l-Cāhiliyyeti ve ahdi'r-rasûl*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyyi, 1985.
- İstahrî el-Kerhî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- İzzüddîn İbnu'l-Esîr, Ebü'l-Hasen Alî b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî-el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1997.
- Kaffâl, Ebûbekr Muhammed b. 'Alî b. İsmâîl b. eş-Şâşî. *Mehâsinu's-şerî'a fi furû'i's-Şâfi'yye*. thk. Muhammed Ali Samak. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Alî b. Ahmed el-Fezârî. *Subhu'l-a'şâ fi snâati'l-inşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî. *Nihâyetu'l-erab fi marifeti ensâbi'l-Arab*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübniyyîn, 1980.
- Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

- Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed. *el-Asnâm*. thk. Ahmed Zekî Paşa. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Kister, M. J.. "et-Tehannüs: Kelime Anlamı Üzerine Bir İnceleme". çev. Ali Aksu. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2, sy. 4 (Ankara 2000): 215-230.
- Kilâî, Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim b. Hassân el-Himyerî Ebu'r-Rabî'. *el-İktifâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1420.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ferah Şemsuddîn. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfeyiş. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Kutrub, Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed Ebû Alî. *el-Ezmine ve telbiyetü'l-Câhiliyye*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. y.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1985.
- Makdisî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenu't-tekkâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*. Kâhire: Mektebetu Medbûlî, 1991.
- Makrîzî, Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir Ebü'l-Abbâs el-Huseynî el-Ubeydî Takiyyuddîn. *İmtâ'u'l-esmâ'*. thk. Muhammed Abdulhamîd en-Numeysî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Merzubânî, İmâm Ebü Ubeydullah Muhammed b. Umrân. *Mu'cemu's-şuarâ'*. thk. Fritz Krenkow. Beyrut-Lübnan: Mektebetu'l-Kudsî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
- Meydânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Mecmau'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut-Lübân: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Mukâtil, Ebü'l-Hasen b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullâh Mahmûd Şahâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423.
- Munazzametü Mu'temerî'l-İslâmî. *Mecelletu mecmei'l-fikhi'l-islâmî*. haz. Üsâme b. ez-Zehrâ. Cidde: ts.
- Müberra, Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber es-Simâlî el-Ezdî Ebü'l-Abbâs. *et-Te'âzi*. thk. İbrâhîm Muhammed Hasen el-Cemel. y.y.: Nahdatü Mısır, ts.
- Müslim, İbn Haccâc Ebü'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nîsâburî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, ts.
- Nâcî Ma'rûf. *Asâletu'l-hadâratî'l-'Arabiyye*. Bağdâd: Matba'atu Tezâmun, 1969.
- Nesâî, Ebü Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî el-Horâsânî. *Sünen*. thk. Abdulfettâh Ebü Çudde. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Nîsâbü'rî, Nizâmuddîn el-Hasen b. Muhammed b. el-Huseyn el-Kummî. *Garâibu'l-Kur'ân ve regâibu'l-furkân*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416.
- Nu'mân el-Cârim. *Edyânu'l-Arab fi'l-câhiliyye*. Mısır: Matbaatu's-Seâde, 1923.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kureşî Şihâbuddîn. *Nihâyetu'l-erab fi funûni'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423.

- Özgel, İshak. *Tarihselcilik Düşüncesi Bağlamında Kur'an'ın Tarihsel Yorumu*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2002.
- Palabıyık, M. Hanefi. "Cahiliye Araçlarına Göre Namaz". *Cahiliye Araçlarının İbadet Hayatı Kur'an'ın İndiği Tarih Çalışmaları IV*. Bingöl: Yayınlanmamış tebliğ, 18 Kasım 2016.
- Paret, Rudi. "Umre". *İslâm Ansiklopedisi*. c. 13: 34-36. İstanbul: MEB Yayınları, 1986.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım el-Huseyin b. Muhammed. *Muhâdarâtü'l-üdebâ ve muhâverâtü's-suarâ ve'l-bülegâ*. Beyrut: Şirketu Dâri'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1420.
- Râzî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasen b. el-Hüseyn et-Teymî Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1420.
- Sa'lebî, Ahmed b. İbrâhîm b. Ebü İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebü Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 2002.
- Safiyüddin el-Bağdâdî, Abdulmu'min b. Abdülhak İbnü Şemâil el-Kutey'î. *Merâsıdu'l-itlâ' alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412.
- Schacht, J.. "Taklîd". *İslâm Ansiklopedisi*. c. 11: 681-683. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Soysaldı, Mehmet. "İslâm Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları". 8. *Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumları 1-3 Temmuz*. 147-170. İstanbul: İBB, Kültür Sanat Basımevi, 2011.
- Soysaldı, Mehmet. *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*. Ankara: TDV Yay., 1997.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Erken Dönem İslâm Tarihinde Kurban ve Kurban Bayramı", *Uluslararası Kurban Sempozyumu*. 81-90. İstanbul: 8-9 Aralık 2007.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn. *ed-Dürri'l-mensûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn. *el-Hasâisu'l-kubrâ*. y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Süheyli, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed. *er-Ravdu'l-ünüf fi şerhi's-sireti'nebeviyye li-bni Hişâm*. thk. Ömer Abdusselâm es-Selâmî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 2000.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. y.y.: Müessesetu'l-Halebî, ts.
- Şevkî Dayf. *Târîhu'l-edebiyi'l-Arabiyyi el-asru'l-Cähiliyye*. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- Şeybânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Hasen. *el-Âsâr*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efğânî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutîr el-Lahmî, Ebü'l-Kâsım. *Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi. Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr Gâlib el-Âmilî Ebü Cafer. *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. y.y.: Müessesetu'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr Gâlib el-Âmilî Ebü Cafer. *Târîhu't-Taberî*. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387.

- Tâhir b. Aşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et- et-Tûnîsî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009.
- Tan, Zeki. "Kur'an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur'an'ı Anlamadaki Rolü; Kurban Örneği". 8. *Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması Sempozyum Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu 1-3 Temmuz*. 27-78. İstanbul: İBB, Kültür Sanat Basımevi, 2011.
- Tanyu, Hikmet. *Dinler Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk Ebû İsâ. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr.. Mısır: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Uslu, Recep. "Hums". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18: 364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nîsâbü'rî. *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Sehmî Ebû Abdillâh. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.
- Vecdî. *es-Siyâmu fî Cezîreti'l-Arab kable'l-İslâm*. Erişim 30 Ekim 2016. <http://www.ahewar.org/>
- Wensinck, A. J.. "İhram". *İslâm Ansiklopedisi*. c. 5/2: 942-945. İstanbul: MEB Yayınları, ts.
- Wensinck, "Hacc". *İslâm Ansiklopedisi*. c. 5: 12-18. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Kâtib el-Abbâsî. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdu'l-Emîr Mehnâ. Beyrut-Lübnan: Şirketu'l-A'lemî, 2010.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Namaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. c. 32: 350-357. Ankara: TDV Yay., 2006.
- Yesû'î, Luvis Şeyho. *en-Nasrâniyyetu ve âdâbuhâ beyne Arabi'l-Câhiliyye*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseynî Ebû'l-Feyz Murtezâ. *Tâcu'l-arûs*. thk. Mecmûa mine'l-Muhakkîkîn. y.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*. thk. Ahmed Abdulvahhâb Avvez. Kahire: Dâru'l-Fadîle, 1999.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyyi, 1407.
- Zeynuddîn el-Hemedânî, Ebû Bekr Muahmmmed b. Mûsâ b. Osmân el-Hâzimî. *el-Emâkin*. thk. Muhammed b. Muhammed el-Câsir. y.y.: Dâru'l-Yemâme, 1415.

Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf b. Ahmed b. Şihâbuddîn b. Muhammed. *Şerhu'z-Zürkânî alâ mevâhibi'l-ledüniyyeti bi'l-menhi'l-Muhammediyyeti*. y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.